

Կ Ո Ր Ա Ծ Ն Ե Ր

Լ Է Օ Ի

(Շագունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Ը.

Չորս օր էր անցել: Ձիւնը եկել էր, կուտւել:

Մոմի կտորը պլպլում էր իւր պատանդանի վերայ, զարմանալի արագութեամբ էր պլպլում, կարծես ինքն ու ինքը խաղ էր անում: Յաճ ընկած բոցը թեքում էր այս ու այն կողմ, երբեմն բոլորովին ընկնում էր, քսւում հալած և տարածւած ճարպին, երբեմն յանկարծ բարձրանում և նորա առաջ դողդողում էին այդ տան երեք հատ բնակիչների զանազան սուերները: Մոմը հանգչելու վրայ էր և իւր այդ օրհասական թոպէին տանում, ման էր ածում սուերները, պատից առաստաղն էր հանում, առաստաղից անկիւնի վերայ թեքում: Բայց հստածներից ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում այդ բոցի վերայ, սուերների այդ խաղի վերայ: Սառան այս երեկոյ իւր զէպի մայրը դարձրած աջ ուսի վերայ չորս անգամ բռնեցքի սաստիկ հարւած էր ընդունել և այժմ հանդարտած, խելօքացած, հեռացել էր ամենքից և ամբողջ միտքն ու ուշքը վերցրած խրել էր մի գործի մէջ, որի վերայ երկար աշխատում էին նորա փոքրիկ մատները. նա գտել էր մի բարակ կարմիր թել և ուզում էր բանալ նորա մի հանգոյցը: Երբեմն ձեռ-

¹⁾ Յե՛ս Վուրճա՛ի Գ-բզ. համարը:

քը տանում էր դէպի աջ ուսը, մի րոպէ բռնում էր, երեւի դեռ ցաւում էր ուսը, բայց չէր համարձակում նայել մօր և Բարսեղի դէմքերին, քթի մէջ թեթեւ հառաչում էր և էլի թեւը ձեռք առնում:

Բարսեղը ղառնացած էր: Նա բարկացել էր Աննայի վերայ: Բարկացել էր, ձայնը բարձրացրել: Ի՞նչպէս կարելի է, խեղճ երեխայի ուսը կոտրեց: Մի անմեղ չարութեան համար այդպիսի պատիժ... Հապա ի՞նչ պատիժ պիտի ստանան նրանք, որ այնպէս խաբում են, մեծ, միռութաւոր մարդուն երեք ամսեկան մանուկի պէս լացացնում են... Այս վերջին խօսքերը նա չէր ասել: Բայց բարկութիւնն այսպէս էր եկել, գոռալ տւել: Մեծում է խեղճ երեխային, ուսը կոտրում է և չի լսում աղաչանք, պաղատանք: Աղաչում է երեխան, ճաքում է, տրաքում, արտասուքը ողողել է նորա դէմքը, իսկ ծեծողը հարւածներ է դնում ու դնում: Այդ ժամանակ Բարսեղն էլ չը կարողացաւ լուել, բարձր ձայնով գոռաց. «բաւական է»: Աննան, ճշմարիտ է, իսկոյն ձեռքն իրան քաշեց, դադարեց ծեծելուց, բայց ոչինչ էլ պատասխան չը տւեց աղքատին և կարծես թէ չը նկատելով նորան, կարծես թէ հէնց ինքն իւր կամքով դադարեցնելով պատիժը՝ գլուխը կախ արեց, շարունակեց գուլպաները կարկատել:

Խեղճ, խեղճ Սառա. հայր չ'ունէր, որբ էր և այդպէս կորած էր, անտէր: Ասում են, թէ երեխան հօրով որբ չի մնալ, մօրով որբ կը մնայ: Լաւ չեն ասել. մի երեխայ որ հայր չ'ունենայ, ինչի՞ մասն կը լինի: Հայրը չէ, որ պահում է, հայրը չէ, որ ուրախացնում է երեխայի սիրտը, մեծացնում է նորան: Սա՛ էլ մայրը, լաւ մայրը. մայրն ի՞նչ... Կնոջ պէս կը սիրէ, սրտին կը դնէ, գլուխը կը քորէ, բայց հայրն է տան ճրագը, արեւը: Հայր չ'ունէր Սառան, անտէր էր և հէնց դորա համար ինքը, Բարսեղը, այնպէս բարկացաւ, ձայնը բարձրացրեց: Լաւ է որ Աննան լսեց. լաւ է որ չ'ասաց թէ քեզ ինչ կայ, քեզ մի անկիւն, մի տեղ են տալիս, վե՛ր ընկիր քեզ համար, քնի՛ր ու վե՛ր կաց, իսկ ուրիշի երեխայի հետ գործ չ'ունիս, երեխան իմն է, ես գիտեմ... Այդ չ'ասաց Աննան. լուեց, հիմա տես՝ ինչպէս է հանդարտ իւր բանն անում: Սրտին դիպել է, խօսք չը կայ. բայց չի խօսում, երեւի, հասկանում է, որ նա տղա-

մարդ է, իսկ տղամարդը զուր տեղից չի բարկանալ, իրաւունք ունի... Զէ՛, Սառա, սպասի՛ր, քիչ էլ սպասիր, լաւ կը լինես:

Բայց մենակ այդ դէպքը չէր Բարսեղի մաղձը խառնել: Նա այս երեկոյ դռնով մտնելիս էլ իւր գոյնումը չէր. մի բան, երևի, կար, այդ պատճառով էր նա այդպէս պինդ դէն ձգում իւր ձեռափայտը, այդ պատճառով էր այնպէս շրթունքները սեղմել, մի ուրիշ տեսակ «բարի իրիկուն» ասել և անհանգիստ դէս ու դէն էր նայում: Աննան հասկացել էր Բարսեղի միտքը: Ե՛հ, մարդու ճակատն էլ ճակատ է, ամօթ պիտի իմանայ: Աշխարհումն ո՛վ է ում մի կտոր հաց տալիս, իսկ այդ մարդը քանի՞ ժամանակ է պահում է իրանց, պահպանում է ոչ թէ մի, այլ երկու հոգի: Բաւական չէ՞ր: Գիշերը քնելու տեղ են տալիս, և դորա համար խեղճը ո՞ր մէկն անէ. հա՞ց բերէ, ճրա՞գ բերէ, թէ ածուխ ու փայտ: Զէ՛, Բարսեղը խելօք է, շատ բան է հասկանում... Եւ այդպիսի ժամանակ այդ լակոտը խաղ է անում, գնում, կպչում է Բարսեղին, որ աւելի ևս զգւացնէ, զայրացնէ, ի՞նչպէս չը ջարդեն նորա ուսերը... Այդ պատճառով էր Աննան գլուխը կախ արել, յօնքերը կիտել: Ե՛, Բարսեղ, որքան էլ ասես, ի՞նչ անէ Աննան, ո՞ր ջուրն ընկնէ. կարծում ես թէ ճար ունի, բայց ճար չի՞ անում:

Բայց Բարսեղը, ասացի, ուրիշ ցաւ էլ ունէր:

Երէկ երեկոյ նա տեսել էր Աննայի գլխին մի լաւ աղլուխ: Նորը չէր, բայց վատն էլ չէր: Նա երկար նայել էր աղլուխին, երկար տնտղել էր թէ ինչպէս էր, Աննան կապել իւր գլխին. նորա մտքով շատ բան էր անցել և միտքը ուրիշ բաներ էր ասել: Բայց վերջը նա իրան այսպէս էր սիրտ տւել. — ո՛վ գիտէ, կնոջ բան է, գուցէ իրանը չէ, գուցէ ուրիշինն է, առել է, գլխին դրել, մոռացել է որ տոյ տիրոջը: Եւ այդ օրը, առաւօտեան, դուրս է գնացել տանիցը մտքումը հաստատ վճռած այնպէս անել, որ Աննայի գլխին իւր ձեռքով առած նոր աղլուխ լինի: Գնացել էր իւր լաւ ծանօթ կօշկակարի մօտ, որին իւր «հոգեպահուստն» էր յանձնել: Շատ ժամանակաջ բան էր, տարուց աւել կը լինէր, որ այդպէս էր արել. Աստուծու տակ ճար ու ճրագ երկու թուղթ մանէթ էր ունեցել, պահ էր տւել կօշկակար Ահարոնին, երդումով, հաւատով պնդացրել

էր, որ նա պահէ իւր մօտ, հարկաւոր եղած ժամանակը յետ տայ: Կօշկակարը խոստացել էր յետ դարձնելիս 20 կոպէկ աւելացնել զումարի վերայ իբրեւ շահ:

Դէպի Ահարոնը գնալիս նա մի բանի դժւարութիւնն էլ հեռացրել էր, պրծել: Ինչպէս պիտի առնէր աղլուխը, որ չ'իմանան թէ ինքն է առնում: Նա մտքումը դրեց հաւատացնել խանութպանին, որ այդ փողը իրանը չէ, իրան ինչի՞ն է աղլուխը, մի խեղճ կնիկ է փողը տւել իրան, աղաչել որ աղլուխ առնէ: Բայց այդպիսի նախագիծը աւելորդ էր: Կօշկակարի խանութի առջև մի այսպիսի տեսարան տեղի ունեցաւ:

Ահարոնը փողը չէր տալիս: «Ինչի՞դ է, ասում էր, փող է, թող մնայ, մի բան էլ աւել կը բերէ»: Որքան էլ Բարսեղը լեզուն այսպէս ու այնպէս էր շուռ տալիս, ասում, երդում, հաւատացնում էր որ հարկաւոր է, բայց բան չէր դառնում: Երկու, երեք անգամ Բարսեղը գնաց խանութի առջև կանգնեց, չէ՞ս ու չէ՞ս լսեց: Եւ վերջը Բարսեղը—նա էլ մարդ էր—սկսեց պահանջել իւր փողը: Կօշկակարը բարկացաւ և այնպէս խփեց խեղճ անդամալոյծի կրծքին, որ նա մի քանի քայլափոխ յետ ու յետ մղւեց, չը կարողացաւ ձեռափայտերը պահել, թեքւեց մէջքի վերայ, սառած գետնին զարնւեց:

Ոչ ոք դեռ չէր տեսած, որ Բարսեղն այդպէս շուռ ինքզինքը հաւաքէր, շարժւէր: Նա իսկոյն վեր թռաւ ընկած տեղիցը, կծկւած անդամները այդ անգամ չ'ընդդիմացան կամքին, շարժւեցան, ոտի դրին նորան: Առանց մի անգամ իսկ չ'ուհա կամ «վա՛յ» անելու, նա ոտի կանգնելուն պէս սարսափահար վազեց Կօշկակարի մօտ, նորա ձեռքիցը խլեց մուրճը, բայց չը խփեց, չը պահեց, այլ հանդարտ յետ տւեց նորան և ասաց ստիպողական ձայնով. «Ա՛ռ, Ահարոն, ա՛ռ, կամ սպանի՛ր, գլուխս ջարդի՛ր, կամ փո՛ղս տուր»:

Եւ յետոյ ինչ լա՛ց, պաղատա՛նք... բայց դորանով էլ բան չը դառաւ: Ահարոնի հարեան խանութատէրերը եկան և վերջն այն դառաւ, որ աղքատը գնաց իւր գործին, այս անգամ էլ երդումով կէս հանգստացած և կէս անհանգիստ: Կօշկակարը խղճաց, էլի հաւատացրեց թէ փողը մնում է, ինքը չի ուրանում, կը տայ, բայց այժմ չ'ունի:

Բարսեղը իւր կեանքում առաջին անգամն էր այս տեսակ բան տեսել: Մինչև օրը մթնացրեց, հոգին բերանը հաւաքեց: Գնաց դէպի տուն. բայց ի՞նչ երեսով: Սիրտը ճաքւում էր. ում որ պատմել էր այդ «անաստուածութիւնը», ամենքը լուռ էին մնացել, ոչ «հա») էին ասել, ոչ «չէ»: Է՛հ, օտար մարդ, օտարի սիրտ... ո՞վ է նորա համար ցաւողը: Նա գնում էր օրաններին, պատմելու, նա գիտէր, հաւատում էր, որ Աննան կը լսէ ու ծնկներին կը խփէ, կ'ափսոսաց իւր հետ, կ'անիծէ վատ մարդուն, իւր սիրտը կը հովացնէ: Եւ քանի նա մօտենում էր իրանց տանը, զգում էր որ իւր մէջքը ցաւում է, զգում էր որ սրտի ցաւն էլ աւելի և աւելի սաստկանում է:

Դռնով ներս մտնելուն պէս նորա լեզուն պատրաստ էր «ա՛խ») կանչելու: Բայց նորա աչքը մի բան տեսաւ, որ կապեց լեզուն: Աղլուխը դեռ Աննայի գլխին էր: Ուրեմն իրանն էր այդ աղլուխը: Նա նստեց, մէջքի ցաւին դիմացաւ և միայն դէմքի վերայ մի դառն նշան ցոյց տւեց, որ վիշտ, դժբաղդութիւն էր յայտնում. լուռ մնաց և տեսաւ, որ Աննայի հին կարկատած աղլուխը, որ նա միշտ գլխին էր զցում, այժմ Սառայի մէջքին է կապած զօտու տեղ: Ո՞րտեղից էր, ո՞ւմն էր... Նորը չէ, նա չի առել և ինչո՞վ առնէ. և ո՞վ բերեց, ծախեց: Ոչինչ չի խօսում Աննան, ոչինչ չի յայտնում. բայց չէ՞ որ նրանց խօսք ու զրոյցը մէկ էր, չէ՞ որ միմեանցից ծածուկ բան չ'ունէին: Զէ՛, առած աղլուխ չէ: Այնքան էլ հինը չէ, որ մէկը վերցնէ, իբրև ողորմութիւն տայ նորան: Ինչքա՛ն լաւ բան է. բացկարմիր գոյն ունի, մեծ է, խոշոր ծաղիկներով նախշած, անպատճառ ունևոր մարդից է ստացւել:

Այդպէս երկու սրտերը միմեանց չէին հասկանում. երկուսն էլ մոլորւել էին, երկուսն էլ այն չէին հասկանում, ինչ որ կար: Մէջ տեղ պարզող, բացատրող լեզու չը կար. նրանց վերայ բռնացած էր լուռութիւնը, չը խօսելու ցանկութիւնը, իսկ սիրտները կոյրերի պէս դէս ու դէն էին ընկնում, խարխափում, որ ճանապարհ գտնեն, բայց բոլորովին հակառակ կողմեր էին գնում: Նրանք մոռացել էին, որ մօմը հանգչելու վրայ է. բոցը մի երկու անգամ էլ ցած ու բարձր գնաց, մեծացաւ, փոքրացաւ և յանկարծ մարեց, խաւարը կլանեց, տարաւ նստածների անշարժ դէմքերն ու մարմինները:

Բարսեղը քարշ ընկաւ, գնաց իւր անկիւնը, փաթաթեց իւր շորերի մէջ: Խաւարն էլ ոչինչ չը կարողացաւ նորա համար պարզել, թէև տիրեց խաղաղութիւնը, թէև շուտով Աննան ու իւր աղջիկն էլ ծածկեցան վերմակի տակ և լռեցին: Եւ երկար ժամանակ նա զօւ էր տալիս իւր խեղճ գլխին, ձեռքը տանում էր, մէջքն էր շօշափում, բերում էր, սրտի վերայ դնում: Այդ երկու տեղերն էլ սովորականի պէս չէին. մէջքը Ահարոնի լանստուածութիւնն էր վիայում, սրտի մէջ մի բան խթում էր, ծակում, երբ յիշում էր, որ իւր յօսը կորել է, այն երկու թուղթ մանէթները պիտի յաղթէին չար սատանայի կամքը... Եւ երբ չար սատանայի մասին էր մտածում, տեսնում էր Աննային հեռու իրանից, իսկ ինքը մնացել է մենակ, Աստուծու անիծած, մարդկանց մէջ շան նման դռներն ընկած: Ա՛խ, Աննա, երանի թէ երազ լինի այդ տեսած բանը. նորա ձեռքին է, նա որ ուզէ, կարող է անել, այնպէս անել, որ տան ճրագը վառ մնայ: Վառ կը մնայ ճրագը, ծուխը այդ տանից դէպի երկինք կը բարձրանայ, և Բարսեղը կը շարչարւի, կը տանջւի իւր Աննայի, իւր կնոջ համար: Իւր կնոջ... Բարսեղը էլի ժպտում է, ուրախանում է այս մտքից:

Բայց չէ', չէ', մենակ Աննայի ձեռքին չէ. այդ աղլուխն ի՞նչ է, ո՞րտեղից է: Ով որ տւել է, տւել. բայց ինքը, այդ մարդը, այդ Բարսեղը, նա ինչացո՞ւ է այս տանը: Նա էլ խօսք ունի և մեծ խօսքը իրանն է. և այդ խօսքն այս է. «ինչո՞ւ ես ուրիշին ճանաչում, քոնը ես եմ, ես...»:

— Խե՛ղք արա, Բարսեղ, խելք. ո՞րտեղին ես խփում, նո՞ր պիտի ճանաչես դրանց... Շան նման ապրիր, միայն չ'ասեն թէ անխելք ես, յիմար ես:

Այդ խօսքերը Բարսեղն էր իրան ասում:

Թ.

Բարի՛ է առաւօտը: Երբ սւը կորչում է, գիշերն անցնում, այն գիշերը, որ մարդու գլխին չեղած ցաւն է բերում, որ ուռցնում, մեծացնում է մարմնի վերայ դուրս եկած փոքր բշտիկը ու վտանգաւոր խոց է շինում, այն գիշերը, որ մարդու սիրտը նեղացնում է, հուսալ տալիս, որ մեծացնում է, լայնացնում մի հասարակ վիշտը,

մի փոքր դարդն անգամ,—երբ անցնում է այդ գիշերը և շաղաթաթախ լոյսը ծագում է երկրի վերայ, զալիս է բարի առաւօտը, կարմիր առաւօտը, ցրւում է մռայլն ու մութը, կենդանութիւն է տալիս անհոգին, մխիթարում է խեղճին, սգաւորին ու որբին: Քարմ, հանդարտ, զեղաժպիտ առաւօտ ծանր, հեղձուցիչ գիշերից յետոյ... Ոչ մի ժամանակ Բարսեղն այնքան չէր ուրախացել, այնքան չէր զւարթ, ինչպէս այդ առաւօտը:

Գիշերւայ մռայլ սրտերը պարզւել էին, անորոշ, անմիտ ծածկապահութիւնը, որ մտել էր երկուսի մէջ, այժմ չքացել էր: Նրանք խօսեցին՝ Աննան ու Բարսեղը: Աղլուխը Բաբուշկան էր ընծայել, փա՛ռք Աստուծու: Ինքն էր բերել, կանչել, հեռու էր տարել և երկար ժամանակ խօսացրել էր Աննային, իմացել էր բոլոր հանգամանքները և ասել էր թէ ինքը շատ է ուրախ, որ Վեղճ Բարսեղին՝ այնպէս լաւ է պահում: Բարսեղը, ասել էր Բաբուշկան, ամեն մարդու նման չէ, խեղճ է, բարեհոգի, և այդ պատճառով նորան շատ էր սիրում ինքը, Բաբուշկան:

—Ուրիշ բան չ'ասա՞ց, հարցրեց Բարսեղը սիրտ առած:

Մի թեթեւ կարմրութիւն եկաւ, անցաւ Աննայի դէմքով. նա ամաչեց, զարմացաւ, աչքերը չռեց, բայց չը կարողացաւ շատ նայել աղքատին, երեսը դէպի պատը դարձրեց: Իսկ Բարսեղը այնպէս սպասում էր... նորա սիրտը թրթռում էր, ականջները մի բոպէում տաքացան:

—Բաս քեզ մի ուրիշ բան չ'ասա՞ց, նորից հարցրեց նա:

Աննան մի անբնական, զօռով կեղծած հանգստութեամբ «չէ» ասաց ու դուրս գնաց: Բարսեղը գլուխը ծռեց յուսահատ: Ախ, ի՞նչպէս ասէ, ի՞նչպէս յայտնէ այն, որ եռում էր իւր սրտումը: Աննան սառն էր երևում, միամիտ, նորան մօտենալ չի կարելի: Աղքատի ճակատը, յայտնի է, պինդ է լինում, ամօթ ասած բանը քիչ ունի: Բայց և այնպէս, այստեղ, այս առաւօտ նա ամաչեց, ինքզինքը կորցրեց և միայն զգաց, որ մի բան իւր ներսն է ոլորում: Նա լռեց մի հնար գտնելու համար: Եւ յանկարծ ուրախացաւ, իմացաւ թէ որտեղից սկսէ: Երբ Աննան կրկին ներս մտաւ, նա խսկոյն ասաց.

—Գիտե՞ս, Բաբուշկան ինձ ուզում է իւր մօտ տանէ:

Աննան ոչինչ չը գտաւ պատասխանելու, զարմացած և նեղացած նայեց նորա երեսին:

— Ասում է՝ մի փոքրիկ տուն տամ քեզ, ապրի՛ր, գլուխդ հանգիստ պահի՛ր:

— Ուրեմն մեզ մօտ վա՛ր է, հարցրեց Աննան թոյլ և նւազ ձայնով:

— Ես ոչէ՞ս ասացի նորան. ասացի՛ չեմ կարող. Աստուծու տւած տունը կայ, էլ ինչ հարկաւոր է, ինձ ո՛վ է զօռում, որ ուրիշ տեղ գնամ:

— Դրանց աչքը թափւի, ասաց Աննան յանկարծ զայրանալով.— ո՛ւմն ենք ինչ արել: Ամենքն են նախանձում, տրաքւում, կ'ասես թէ գնում ենք նրանց ձեռքի հացը խլում: Ապրում ենք միասին, մի կտոր հաց է, ուտում ենք, նստում: Դէ, ի հարկէ, Բարսեղ, ամեն օր այսպէս չենք մնալու, Աստուծու ողորմութեան դուռը կը բացւի, ամեն օր դու չես մեզ համար հաց բերիլ...

— Աննա՛, Աննա՛, այդ ի՞նչ ես ասում. մեղքի տակով մի՛ անիր: Հացը Աստուծունն է, իմն չէ, քոնը չէ, ես էլ աշխատաւոր եմ: Ո՛ւմ համար եմ աշխատում, այսինքն՝ հայր, մայր չ'ունիմ, որդի չ'ունիմ: Ես Բարուշկին այդպէս էլ հասկացրի, ասացի՝ ինձ օջախ է հարկաւոր, տուն է հարկաւոր, խօ միշտ դռներին չը պիտի՞ մընամ:

Նա ուզում էր շարունակել, բայց բաւական համարեց այդքանը. կնիկ է, կը հասկանայ այդ առաջարկութիւնը: Եւ նա սպասում էր այդ խօսքերի պատասխանին, սրտադող սպասում էր: Աննայի դէմքի վերայ մի առանձին նշան չ'եղաւ, նա մինչև անգամ չը հասկացաւ և միամտաբար մի «ի հարկէ» միայն ասաց: Այդ էլ բաւական համարեց աղքատը:

— Բարուշկան շատ ուրախացաւ, երբ այդ բանն ասացի, երբ ասացի՝ թէ ինձ օջախ է հարկաւոր:

— Հա՞, զարմացած հարցրեց Աննան.— դէ լաւ է, լաւ է որ այդպէս է դառել:

Բարսեղն սկսեց ոլորել բեղերը: Նա մնացել էր զարմացած, յափըշտակւած այսպիսի անակնկալ յաջողութիւնից: Եւ էլ չը խօսեց. Որտեղից որ է, մի բան եկաւ, խրեց նորա մտքի մէջ: Վերջացե՞լ

էր արդեօք թէ ոչ: Վերջի սկիզբն էր, նա այդ հասկացաւ. բայց վերջացնել, միանգամայն պարզել չ'ուզեց: Կնոջ առեւտուր է, մըտածեց նա, այդ առեւտուրը մենակ տղամարդով չի լինում: Այդ միտքը այնպիսի արագութեամբ տեղ բռնեց, լայնացաւ նորա սրբտուն, որ մի երկու թէ երեք րոպէից յետոյ նա չը գիտէր թէ ինչ անէ: Կիսատ, անորոշ մնաց առեւտուրը: Լինում են մարդիկ, որ չեն ուզում թէ չեն կարողանում միանգամից զրկել բաղդը: Նորա միտքն ընկաւ Բարուշկան. — Աշխարհի բանը նա է դրատում, մտածեց նա, գնամ, ուղարկեմ, գալ պարզը խօսէ: Ես ի՞նչ հասկանամ. իմ բանը չէ: Եւ նա վեր կացաւ ու գնաց:

Բայց այդ օրը սովորական Բարսեղի վերայ շատ բան էր աւելացել:

Ձառիվայր, սառած փողոցով գնում էր նա, իւր ձեռափայտերը առաջ էր տանում այնպիսի համարձակութեամբ, որ կարծում էիր թէ նա իւր ամբողջ յոյսը այդ փայտերի վերայ չէր դրած, այլ ունէր հաստատ և առողջ ոտներ, որոնք կարող էին չը դաւաճանել, պահել այդ մարդուն. կարծում էիր թէ նա չը գիտէ, որ առանց զգուշութեան նա ոչինչ է, չի կարող ապրել: Նա երբեմն զուխը ցած էր դրում և ծիծաղում, ժպտում սառած զետնի երեսն ի վեր:

— Լա՛ւ դառաւ, լաւ է, Աստուած օգնի: Ի՞նչ պատասխան է հարկաւոր բանից տեղեկութիւն չ'ունի, ինչ որ ասես, նորա պատասխանը «հա՛» է ու «հա՛»: Այդպիսի կին քիչ կը լինի. և ախր ինձ էլ հէնց այդպէսն է հարկաւոր: Ի՞նչ եմ անում կայքը, բաժինքը, ինչի՞րս է... Խեղճը դեռ անփորձ է, ի՞նչ է տեսել այս աշխարհում: Մարդու մեռնելուց յետոյ սոված, ծարաւ ապրել է, ինքն էլ չի իմացել թէ ինչպէս է ապրել: Նստել է իւր տանը, իւր օջախը, իւր երեխային պահել, պահպանել է: Օրհնի՛ նա, շատ լաւ է արել:

Բարսեղն սկսեց հանդարտ գնալ. նա քարշ էր տալիս իւր ոտները, ձեռափայտերի երկաթապատ ծալքերը մի առանձին ախորժանքով էր զարնում փողոցի քարերին: Մօտով անցնող տղան կանգնեց, նայում էր այդ փայտերին և ծիծաղում նրանց չսկզկողի վերայ: Բայց Բարսեղը ուշադրութիւն չը դարձրեց, մտքի վերայ էր: Բարսեղը տուն, տեղ կ'ունենայ, Բարսեղն էլ մարդու շարք կ'ընկնի: Աստուծու օրհնութիւնը լինի բոլոր լաւ մարդկանց վերայ, որքան

որ կան, նրանց շնորհքովն էլ իւր, Բարսեղի, վերայ. ինչ որ արել էր, չէր արել, չը գիտէր, միայն այն է իմանում, որ իւր կեանքում մի լաւ բան եթէ արել է, հէնց այդ բանն է:

Աշխարհն էլ ցուրտ չէ, արեգակն այնպէս լաւ լոյս է տալիս, տաքացնում, կ'ասես իսկի առաջւայ արեգակը չէ: Իսկ այդ բոլոր տները, որոնց արանքով նա գնում է, օ՛, այդ բոլոր տները,—մեծերն ու փոքրները, ցածերն ու բարձրները, բոլորն էլ իրանն են, բոլորն էլ կան, կանգնած են, որ իրան օգնութիւն անեն: «Յորհ'նըլ'ք դուք, օրհնւիք», ասաց նա իւր շորս կողմը նայելով:

Մի պատշգամբի վերայ մի երեխայ էր կանգնած. ցած նայեց, տեսաւ նորան և կանչեց.

—Է՛յ, աղքատ, աղքատ, կա՛ղ աղքատ:

Բարսեղը դէպի վեր նայեց, ծիծաղեց և քաղցր, փափուկ ձայնով պատասխանեց.

—Ի՞նչ կայ, մատա՛ղդ լինեմ. Աստուած պահէ, պինդ ձեռքով պահէ, աջերն ու խաչերը քեզ պահապան, սիրո՛ւն բալա:

Եւ շարունակեց օրհնել, ինչքան լաւ խօսքեր գիտէր, բոլորը դուրս թափեց: Նրեխան շարունակում էր «աղքատ, աղքատ» կանչել, նա չէր էլ լսում թէ ինչ է ասում. այդ աղքատը Վերջը ձանձրացաւ, վազեց, տուն մտաւ: Իսկ աղքատը կանգնած օրհնում էր, օրհնում...

Եւ յետոյ, երբ նա շարունակեց ճանապարհը, երբ երևաց Բաբուշկայի առանձնակի կանգնած տան սրածայր, հին, տեղ տեղ ծակածակած կտուրը, էլի միտքը եկաւ, պաշարեց նորան: Ելի քիչ կանգ առաւ և վերջը էլի սկսեց ծիծաղել: Այսօր ծիծաղն էր նորա բաժինը: «Լաւ դառաւ, ասում էր նա. հա՛... մտքիցս ի՞նչպէս է թրուել: Պարզ խօսք, լաւ է, չ'ասացի: Աղլուխը... հիմա կ'իմանամ... պառա՛ւն է տւել, թէ ով էլի կնիկ է, ամեն կնկայ մազից մի մի սատանայ կայ կախ ընկած...»

Այդ միջոցին ներքեւից գալիս էր մի կոյր մուրացկան առանց առաջնորդի: Փողոցում շատ քարեր կային թափւած և կոյրը մահակով տփոփում էր, շօշափում ճանապարհը, քարերովն էր ընկնում, փափախը ձեռքով պահում, որ ցնցւելուց չ'ընկնի: Այնու ամենայնիւ նա շտապում էր, գնում էր քարի ու արգելքի ուշ չը

դրած: Բարսեղը տեսաւ, մի քանի անգամ ծիծաղելով ինքն իրան տես, տես, ասաց և երբ կոյրը մօտեցաւ, նա բարձր ձայնով ասաց.

—Գլուխդ թաղե՛մ, Գրիգոր, ո՛ւր ես գնում...

Կոյրը իւր տափակ դէմքը դէպի նորան դարձրեց, մի երկու անկապ խօսք ասաց, չէր ճանաչում: Բայց Բարսեղը գնաց դէպի Բաբուշկայի դուռը, ծիծաղելով, ինչպէս խաղացող երեխայ:

—Հողո՛վ անեմ գլուխդ, Հողո՛վ. տես ի՞նչպէս կրակ կտրած է գնում...

Եւ Բարսեղը մի անգամ էլ յետ նայեց և իսկոյն մտաւ տան դռներով: Կոյրը ճանաչեց ձայնը, կանգնեց, ասաց թէ ուր է գընում, մի քանի հարցեր էլ տւեց դատարկ փողոցին...

Ժ.

Կէսօրն անցաւ:

Ճմեռւայ պարզ օր էր: Բաւական չէ պարզ ասել, պէտք է աւելացնել—փափուկ օր: Բոլորովին մաքուր, կապուտակ երկինքը ժպտում էր սպիտակ տների կտուրների, կեղտոտ փողոցների ու բակերի, խղճալի պարտէզների և ծառերի վերայ: Այդ հրաշալի կապուտակութիւնը, այդ քնքոյշ ժպիտը ոչինչ կը լինէր առանց փայլուն արեգակի, որ լողալով անթիւ ճառագայթների մէջ, լոյս, ջերմութիւն էր թափում, առանց այն արեգակի, որ երկնքի այդ բարի և բարերար դէմքի հետ միացած դուրս էր կանչել բոլոր մարդկանց, բոլորին՝ հարուստին ու աղքատին, մեծին ու փոքրին, դուրս էր հանել, փաղաքշում էր նրանց, սիրտ ու մտիթարութիւն տալիս:

Քիչ են լինում այսպիսի ձմեռնային օրեր:

Ձիւնը հալւում է, հալւում, այլ ևս չի դիմանում արեգակի առաջ, ջուրը ծլծլում է, կաթկաթում, ցեխ դառած վազում է ամեն տեղով. արարած աշխարհ ջրոյոյ է դառել: Ծանրանում է ձիւնը, լանջիվայր կտուրների վերայ չի մնում, մեծ մեծ հիւսերով թափւում է, կուտւում շաքի մէջ և ծանր հալւում է: Ձիւնը փայլում է արևի տակ, հեռու տեղերում կապուտակին է տալիս, պսպղում է մանրիկ աստղերի պէս, որոնք անթիւ, անհամար բաղ-

մուծեամբ փռած են միանման սպիտակ, միանման անշարժ և անկենդան հարթավայրերում: Ախորժելի՛ ող է, քաղցրահամբուր ջերմութիւն: Մարդը նստում է արևի տակ, ուսերն ու կուրծքը դէմ անում փայլուն արեգակին և զմայլում է, ծուլանում, թուլանում, երբ ձեռքը քսում է կրծքին և զգում է բնութեան ջերմութիւնը, մի ջերմութիւն, որ երբէք չի կարող տալ ոչ մի տեսակ վառարան: Այդ ծոյլ զգացմունքի հետ զարթնում է յոյսը, կարող ոյժի մօտիկ յաղթութեան յոյսը: Տե՛ս, պարտիզի ծայրում, դէնը, ցանկապատի մօտ, ձիւնը վերացել է, այլևա՞ծ ու տխուր հողը նայում է կապոյտ երկնքին. և դեղնած, թրջած ու հողին անյոյս կաած խոտերի մէջ արդէն երևում են երկու, երեք, ո՛վ գիտէ, եթէ որոնես, գուցէ և չորս բարակ, մանր, վտիտ, կանաչ խոտեր...

Աննան նստած էր իւր տան կողքին: Նա նոր էր սրբել իւր կտուրի ձիւնը, որ խառն ու կեղտոտ կոյտերով, կոյր-կոյր դիզւած էր նորա դրան առջևը: Հին, կիսամաշ թին, որի կոթի կէսը այլևա՞ծ էր, սևացած, դեռ բոլորովին չէր մաքրւել ձիւնից, թէև նորա լայն ծայրի տակից անդադար հոսում էր մի բարակ, թելի չափ բարակ ջուր: Այդ տեսակ բարակ, օձապտոյտ ջրեր ուրիշ տեղերից էլ էին հաւաքւում, գալիս էին ամէն կողմից և կանգ էին առնում մի փոքր փոս տեղ: Աննան նայում էր այդ բազմաթիւ ջրերին, գլուխը ցածրացրած, ջուխտ ձեռքը ծնկներին դրած: Հալւող ձիւնը սրբելը մեծ ոյժ է պահանջում. նա յոգնած էր, հանգստանում էր. ձեռքերը կրակ էին ընկել, այլևա՞ծ, թեթև մրմունջը թեթև կրակի՞ծ էր պատճառում: Իսկ Սառան կանդնած էր փոքրիկ լճակի մօտ, երկու ձեռքը փորին դրած, մատները միմեանց հետ հիւսած, գլուխը բարձրացրած, իրանց դրան գլխին էր նայում: Այդտեղ, երկու գերանների տակ, շւաքում, դողդողում, դէս ու դէն էր երերւում լճակի փայլուն շողքը, որ գոյացել էր արևի ցոլացումից: Տեսնում էր թէ ինչպէս մանր, միայն թեթև տատանմունքներով նկատելի բարակ, թելի չափ բարակ ջրերը թրթռալով խառնւում էին մի տեղ, և ջրի երեսը հանդարտ ծփում էր, գոյանում էին ջրային մանրիկ բոլորակ գծեր, որոնք ոլորւում էին, շուռ էին գալիս տեսակ տեսակ ուղղութիւններով, հիւսւում էին միմեանց հետ, կրտաւորւում էին միմեանց:

Մայր ու աղջիկ անշարժ էին, անխօս։ Ամեն մէկն իւր ուշադրութեան առարկայի ետեւիցն էր ընկած. և շարժւել, դիրք փոխել անկարելի էր։ Այդպէս էր անում արեգակը, որի առատ լոյսը խըփում էր Աննայի դէմքին և Սառայի կողքին։

Այդ միջոցին մի կին շորերը քիչ վեր քաշած, լայն-լայն քայլեր անելով որ ցլսի ու ջրերի մէջ շատ չը խրւի, շարունակ նայելով իւր կօշիկներին, որոնցից ամեն մէկը մի մի մեծ բեռն էր վերցրել ցլսից, եկաւ, մօտեցաւ տանը, շուռ եկաւ նորա ետեւի կողմով և զնաց Աննայի մօտ։ Դա Բաբուշկան էր։

Նա իւր սովորական հագուստում չէր։ Այդ օրը աւելի լաւ և, կարելի է ասել, աւելի մաքուր էր հագնւած։ Կարմիր գոյնզգոյն շալն ընկած էր նորա գլխին, մէջ տեղից ծալւած, և երկու ծայրերը գալիս էին միմեանց վերայ ընկնում կրծքի վերայ. շալի գեղեցիկ ծոպերը շուտ շուտ ընկնում էին այդ կնոջ մատներին արանքը և էլի բաց թողւում։ Կարմիր թաւիշից կարած և սամուրի նեղ կտորներով զարդարած «բուրք»-ը պինդ գրկած էր նորա մէջքն ու կուրծքը և մետաքսեայ կարմիր գօտին մի տեսակ հպարտութեամբ մի քանի անգամ շրջապատել էր բարակ մէջքը. կրծքի տակ, այնտեղ, ուր գօտու ծայրերը հանգուց էին կազմում, կախ ընկած էր մի խոշոր ոսկի կոճակ։ Կարծես նոր էր երես լւացել Բաբուշկան. այժմ աւելի սպիտակ էր երևում, իսկ յօնքերը միանգամայն սև էին։ Միայն կատուի աչքերի պէս կոլոր թուխ աչքերն էին, որ սովորականի պէս արագ արագ շարժւում էին, աւելի արագութեամբ. բաց ու խուփ լինում։ Կանգնելուն պէս նա մի ձեռքը խրեց գօտու մէջ, ոսկի կոճակի վերայ։

Աննան տեղից վեր կացաւ, կանգնեց, մի երկու անգամ նայեց նորա դէմքին և էլի աչքերը գցեց գետնին, հարիւրաւոր շարժուն և անշարժ մանր ջրերի վերայ։

— Ե՛կ տուն, ասաց պառաւը սառն հրամայական ձևով և առաջ ընկաւ։ Աննան հետեւեց նորան։

Սառան, որ շարունակ իւր լճակովն էր զբաղւած, ոտները թափ տւեց, գետնին զարկեց, որ քիչ մաքրէ ու խնքն էլ մտնէ տուն. բաց պառաւը խսկոյն այդ նկատեց աչքի տակով և ձեռքը թափ տալով, ասաց նոյն սառն, հրամայողական ձևով։

— Խաղդ արա', խաղդ արա'. Ի՞նչ կայ որ գալիս ես:

Աղջիկը սառեց, մնաց կանգնած. բայց իսկոյն գտաւ իւր անե-
լիքը: Լճակն աւելի մեծացել էր. նա վերցրեց թիւն և սկսեց խառ-
նել ջուրը ու մտիկ տալ դրան գլխին: Այդտեղ ջրի շողքը սկսեց ա-
ւելի կատաղի, խառնուփնդոր գծեր և լոյսեր պտտել, դէս ու դէն
վազեցնել: Ջուրը պղտորեց, արեգակի պատկերը այդ ջրից այլ ևս
այնպէս խիստ չէր ծակոտում աչքերը, այլ, խաղալիք դարձած մանր
ալիքների ձեռքին, իւր տկոյր դէմքն էր խաղացնում նրանց մէջ:
Դրան գլխին նկարւած փայլուն պատկերը հետզհետէ նւազում էր:
Բարուշկան ներս մտաւ, Աննան նորա ետեւից:

Այդ տունը դեռ այդպիսի բան չէր տեսած. նա ենթարկեց
դանդաղ, բայց մանրամասն քննութեան: Պառաւը զանազան լուռ
շարժւածքներ էր անում գլխով ու ձեռքերով, նայում էր վերև,
նայում էր ցած: Նայում էր և ծանր կերպով ասում.

— Տունս, տունս... տունս ու դուռս, տունս ու տեղս, ներսն ու
դուրսը քեզ մատաղ: Նրեք գերան, չորս տախտակ, մի կոտորած սանտր,
երկու շամփուր, մէկն էլ ծռւած: Պատը չոր, մէջքը կոտորած, տակը
տկոյր, գլուխը ծակ: Սա էլ այսպէս... Սա էլ դուռը, սա էլ, հա',
դուռը, սա էլ լուսամուտը, ի՞նչ կայ, սազում է: Կրակի տեղը, կե-
րակուրի տեղը... Կրակի տեղը կանաչ խոտէ բուսել, կաթսան մնա-
ցել է, մնացել, ջուր չի տեսել, տաք չի տեսել, կանաչել է, ծաղ-
կել, ծաղիկ վերցրել, եգուց էլ պտուղ կը տայ, պտուղը կը հասնի:
Այս տունս, այս դուռս քեզ մատաղ...

Աննան շարեւ էր: Կարծես թէ մի մեծ աման տաք ջուր թա-
փեցին նորա գլխին: Նա ինքն էլ նայում էր իւր տան զարդ ու զար-
դարանքին, նա ինքն էլ հետևում էր պառաւի ձեռքին, տեսնում
էր այն բոլոր առարկաները, որ այդ ձեռքն էր ցոյց տալիս: Առաջին
անգամն էր, որ նա ամաչում էր իւր տանը: Սաստիկ ամաչում էր.
պառաւը արժան էլ չէր համարել կոշիկները հանել, այնպէս ցխա-
թաթախ ման էր գալիս տան մէջ: Աննան յանկարծ միտքը բերեց
իւր հարեան Մարիամի տունը: Օ', այնտեղ այսպէս չէր. ցիւի կոոր
ներս տանել անկարելի էր, ո՞վ կը համարձակէր. երեխան էլ, իւր,
Մարիամի երեխան, եթէ չ'իմանալով գուլբաների ծայրը—գուլբա-
ների', ո՞ւր մնաց կոշիկ—ցխաթաթախ ներս տանէր, Մարիամն այն-

պիսի աղալմաղալ՝ կ'անէր, որ չես տեսած: Այնտեղ տան մէջ շորեր կան, կարպետներ կան փռած, իսկ այստեղ շոր հող է, Բարուշկան ի՞նչպէս հանէ կօշիկները. ի՞նչ հարկաւոր է: Ամօթը նորա լեզուն ներս քաշեց, խօսք չէր գալիս որ նա ասէր: Իսկ պառաւը գնում, գալիս էր և իւր անհող, բայց կծու ձայնն էր արձակում: Այնպիսի հեգնութիւն, այնպիսի ծաղր դեռ մինչև այդ օրը Աննայի սրտին չէր հասել:

— Ըհը', սա էլ զանափասկան, սա էլ շկափը, շարունակեց Բարուշկան, յետ ձգելով մեզ ծանօթ քարի վերայ կախ արած հին սպիտակ շորը և մոիկ անելով քարի տակ շարած ամաններին: — Պա'-պա'-պա', վարեննի է, ի՞նչ է, պիւրօժնի, շաքարի հաց է: Բաղդաւո՛ր, ամեն օր չայ ես խմում սուխարով, կաթով լցրած կաթ-նամանդ էլ տեսայ. բե՛ր, բե՛ր, բերանիցդ հոտ քաշեմ: Աղջի՛կ, ծամ կորած, Աստուծու տակ մա՞րդ կայ, որ այսպէս ապրուստ անի:

Եւ նա կանգնեց Աննայի առաջ, աչք ու լոնքով այդ հարցի պատասխանն էր պահանջում:

— Հա', հա', սա էլ այս է, գոչեց նա յանկարծ, համարեա պարելով դնաց, դրան ճակատից վերցրեց Բարսեղի արխալուղը, որ կախ էր արած մի մեծ բւեռից՝ ցրտի դէմ: Արխալուղը ձեռն առած մօտեցաւ Աննային, սկսեց լուռ մի մի ցոյց տալ նորա անթիւ կարկատանները, պատուտած փէշերն ու մէջքը, երկու մատով ձգեց, պատուեց մի երկու կարկատան, ցոյց տւեց սևացած, կեղտոտ բամբակը: Այդ ամենն անում էր ոչ թէ մի հասարակ կերպով, այլ գլուխը ծանր ծանր թափահարելով, նայեւմ էր տանտիկնոջ դէմքին, փորձում, չափում էր այդ դէմքը մի սառն, ոչնչացնող հայեացքով:

— Սա էլ դրանդ զանափասկան: Սա էլ զալդ է, զալիդ մէջ քէ՛ֆ արա:

Աննան վախում էր, չէր կարողանում չընայել այդ կնոջ դէմքին. իւր աչքերը ցածրացրեց, յետոյ բարձրացրեց, յետոյ շուտ ճպճպալով նայեց նորան և... լաց եղաւ: Խոշոր արտասուքները մի վայրկեանում բեռնեցան նորա երկար թերթերունքների վերայ, նա գլուխը կրծքի վերայ կախ արեց և երեսը դէպի հակառակ կողմը դարձրեց:

— Էլ ի՞նչ ես լաց լինում, ասաց Բարուշկան. — Աստուած տէրդ

պահէ: Հրէն կաղ Բարսեղը, փառք Աստուծու, ո՞ր օրի է մնացել: Այնպիսի տղամարդ ունեցողը միտք կ'անէ՞, որ դու ես անում: Միայն նորա տեսքը, հասակը, միայն նորա շէնքն ու շնորհքը, քի՞չ է... Ո՛չ ուտեմ, ո՛չ խմեմ, հէնց նորան նայեմ, այդպէս ես մտածում: Աննան երբեքն հեկեկում էր:

— Վա՛յ, Բարսե՛ղ, կոտրատւած, փշրւած Բարսեղ: Երկու լաւ մահակ ունի, կ'ասես թէ իւղից նոր դուրս քաշած: Մէկը կռնատակին, միւսը ձեռքին, գնում է, կ'ասես կաքա՛ւ, կաքա՛ւ:

Եւ պառաւը ձեւացրեց թէ ինչպէս է նա գնում: Ոտները միմեանցից հեռու դրեց, մէջքը քիչ կռացրեց, կուրծքը դուրս ցցեց, գլուխը բարձրացրեց, սկսեց այդպէս շարժւել և մէջքն ու կուրծքը աջ և ձախ օրօրել, շարժել:

— Մի ողորմութի՛ւն, բ...ա՛...ջ...ի, մին... ողորմութիւն... Վա՛հ, քո այդ ձայնիդ մեռնեմ, Բարսե՛ղ: Քո այդ ձայնիդ...

Աննան տեղը փոխեց, գնաց պուճախը մտաւ. նա իւր տանը հանգիստ, ապահով տեղ չէր գտնում. որտեղ կանգնում էր, որտեղից մտիկ էր տալիս, Բաբուշկան էր և Բաբուշկան նորա առջևը:

— Լա՛ւ, էլ ի՛նչ լաց է, էլ ի՛նչ հարայ է: Աղջի՛կ, չես իմանում, բաղդաւո՛ր, ախր ես խնամախօս եմ եկել: Վեր կա՛ց, ասա՛. խնամի, դու բարով ես եկել, հազար բարով. ուրիշ տեղի հաւան չես, զլխիս վերայ տեղ ունես: Ես էլ ասեմ՝ բարով, հա՛, բարով եմ եկել, հազար բարով, զլխիդ գանձ եմ բերել, օրիդ լոյս եմ բերել: Ինձ զրկել է, զիտե՞ս ով... Բօջն ասես, չինարի, երեսն ասես, չորս օրւայ լուսին. խօսք ու զրոյցն ասես, բլբուլ, բլբուլ: Կ'ասես՝ անունը՛ն ինչ ասա՛, կ'ասեմ՝ անունը՛ն եօթն թաղաւորից բարձր, անունը՛ն հրերեղէն... կաղ, կոտրատւած, բերանի ջուրը գնացող աղքատ, հաց հաւաքող Բարսեղ... Նա է ինձ ուղարկել:

Այդպէս ասելով, ձայն տալով, նա գնացել էր կանգնել Աննայի առաջ: Աննան աչքը զցեց նորա վերայ, մի ժամանակ նայում էր զարմացած, ուշադրութեամբ: Բացք մէկ էլ յանկարծ կուչ եկաւ, երեսը ծածկեց, ձայնը կտրեց: Այդ ի՛նչն էր նորան փշրում:— Ինքն էլ չը գիտէր. բացք եթէ գետինը պատուէր և նա մտնէր, խրէր այնտեղ, որքա՛ն լաւ կը լինէր. այդ նա զգում էր:

— Հանաք չ'իմանաս, հանաք չէ... Դէ լա՛ւ, դռեց նա բար-

կացած.—զլուխդ բարձրացրո՛ւ, ինձ նայի՛ր. ինձ համար դու էլ տա-
արն ու շորս տարեկան աղջիկ չես: Բո՛, մարդ ես, մարդի աղջիկ...

Աննան բարձրացրեց զլուխը, բայց էլի չէր համարձակուում
նայել:

—Վերջը, կտրականը այս է. Բարսեղը եկաւ ինձ մօտ, ասում
է՝ Աննային ուզումեմ, ի՞նչ ես ասում: Սիրտդ նորա վերա՞յ է թէ
չէ. դու այդ ասա՛: Հը՞, քեզ եմ ասում... Միտքդ տալի՞ս է...

Հարցը նեղն էր լծել Աննային: Նորա սիրտը թուլացել էր, նա
սաստիկ վախում էր, չը գիտէր թէ ինչ ասէ:

—Չը գիտեմ, մրմնջաց նա:

—Աղջիկ, ի՞նչ կայ որ... Քո առունը քանդւի—մէկն էլ չը կայ որ
ասէ՝ քանդւածի էլ ի՞նչը քանդւի—միտքդ ո՞րտեղ է: Բաս եթէ
ես իմանայի, քեզ այսպէ՞ս կը պահէի: Ձեմ իմացել, երկինքը վկայ,
իմ մեղքս է: Թէ չէ, փառք Տէրին, ի՞նչս է պակաս. փէշերիցս
իւղ է կաթում. քեզ պէս քանի՛ խեղճեր եմ պահել, պաշտպանել:
Վարսդ կտրեմ, այս ի՞նչ օր է, այս ի՞նչ ապրուստ է, որի մէջն ես
դու: Շունն իւր շնութիւնով էլի այսպէս չէ: Տե՛ս, տե՛ս, շա՛ն քած,
այս ձմեռ ժամանակ ո՛ւր է փայտդ, ածուխդ. ո՛ւր է, ամեն բան
տեսայ, հաց չը տեսայ: Հո՞ղ էք ուտում, թէ ինչ է: Հող ուտողի
դոյնն է երեսիդ, չե՞մ տեսնում (Բաբուշկան հետզհետէ բարձրաց-
նում էր ձայնը, իսկ այստեղ կատարեալ բարկութեան հասաւ): Տե՛ս,
տե՛ս, կ'ասես հողի միջից է դուրս քաշած: Ձե՞ս ամաչում, ջահէլ
ես, քեզ չե՞ս խղճում: Ի՞նչ ասեմ քեզ, վա՛յ, ես ինչ ասեմ. սեւա-
նա՛յ քո ծնած օրը: Խե՛ղճ, յիսեղճ: Դեռ աղջիկ էլ ունի, աղջիկ:
Էգուց, միւս օրը կը մեծանայ: Քեզ նման մարդ չեմ տեսած: Իսկի
իմացե՛լ եմ...

Եւ նա ջուխտ ձեռքերը ծնկներին խփեց: «Իմացե՛լ եմ»...

Տիրեց կարճատև լռութիւն:

—Հիմա ի՞նչ ես ասում, էլի խօսեց Բաբուշկան,—Բարսեղն
ինձանով խօսք է զրկել: Տե՛ս, ասեմ քեզ: Չ'ասես թէ օտար է,
խորթ է, լեզուն խօսում է, սիրտն ո՞վ գիտէ: Ձէ՛, որդի՛, այդ չ'ա-
սես. դու ինձ չես ճանաչում, աշխարհս տեսել է ինձ, ճանաչում
է. հէնց նշանածիցդ հարցրո՛ւ (նա ծիծաղեց), իմացիր թէ քանի՛
քանի՛ խեղճերի եմ օգնել: Ես քեզ խղճում եմ, ականջդ բա՛ց, լա՛ւ

լսիր, կ'ասեմ քեզ ամեն ինչ: Բարսեղի հացի քսակից աւել բանի աչք չը դնես. բերելու է կտոր կտոր հացեր, ո՛րը դեղին, ո՛րը կոշտ, ո՛րը չոր, ո՛րը փափուկ, ես ի՞նչ իմանամ, հարիւր մի տեսակ, պիտի ուտես: Ե՛, մի դուրս գնա՛, տես աշխարհումս ինչե՛ր կան. միս կայ, կերակուր կայ, կաթն ու մածուն կայ, տանում են, բերում են, ուտում են, ի հարկէ, դու էլ լսած կը լինես: Դրանց համին կարօտ պիտի մնաս: Եոր, հազուստ... Այդ ի՞նչ է որ հագել ես, շո՛ր է... Կրակի վերայ գցես, կ'այրէ՞... Ո՞րտեղից պիտի Բարսեղը շոր բերէ, ասա՛, քեզ մատա՛ղ, ո՞րտեղից. ինքն ի՞նչ է թէ իւր կնիկն ինչ լինի: Մի տարի, երկու տարի կ'անցնի, երեխերք կը ծնեն, կը շատանան, չորս կողմդ կը նստեն. դէ՛, նրանց բերանը փակի՛ր, հաց տուր, շոր տուր: Այս ամենը լաւ իմացի՛ր, սրտիդ քարը վերցրո՛ւ, ինձ ասա...

Աննան տարուբերում էր. Բաբուշկան հարկադրում էր մի խօսք ասել. վերջապէս նա ամօթից փշուրելով, լացի ձայնով ասաց.

— Ես չեմ իմացել... Դու գիտես...

Պառաւն այդ խօսքերին էր սպասում:

— Դէ՛, ողորմի քո հօրը: Որ ինձ ես գցում, ես ասում եմ. հարկաւոր չէ: Թող գնայ, իւր հացը հաւաքէ: Ես քեզ կը պահեմ, լաւ կը պահեմ: Ես քեզ այնպէս պահեմ, որ ուտելիքդ իւղ լինի մէկ էլ մեղր: Ուզո՞ւմ ես...

Աննան էլի լաց եղաւ:

— Քե՛զ մատաղ, Բաբուշկա՛..., ասաց նա խորտակած ձայնով, անձար աղքատի աղաչաւոր, խեղճ ձայնով: — Ես... մի թիքա հալալ չոր հաց եմ ուզում...

— Լա՛ւ, լաւ, սո՛ւս, հրամայեց պառաւը:

Եւ այդ խօսքերով, այդ իսկ հրամանով կապեց, կաշկանդեց Աննային, ինչպէս ուզում էր, կռացնում էր, շարժել էր տալիս, խօսացնում էր, լռել էր տալիս: Նա բոլորովին մօտեցաւ ջահել կնոջ, կախ արեց նորա վերայ իւր դէմքը և սկսեց փափսալ: Առաջին անգամ Աննան նստած տեղը յետ ու յետ էր քաշում, հեռանում էր: Բայց պառաւի զլուխը գնում էր նորա գլխի հետ, մի մազի չափ յետ չէր մնում: Ինչպէս սարդը խրում է իւր զոհի մէջ, կամաց կամաց, չը շտապելով, իւր գործն է կատարում, այնպէս էլ պառաւը բաց չէր թողնում Աննային, աւելի և աւելի փաթաթում էր նորան:

Այդ բռնաճի, փաթաթաճի գլուխն էր միայն ազատ քնացել, որ մի քանի անգամ բացասական պատասխանի նշան արեց, մի անգամ դրականի և վերջապէս անհասկացողութեան նշան, այս անգամ ուսերի վեր քաշելու հետ միասին:

—Այն օրն էլ քեզ ասացի... Եւ պառաւը էլի շարունակեց փրսփրսալ: Աննան երեսը դէպի պատը դարձրեց, ուզում էր առաջ մղւել, գլուխը շուտ դէպի առաջ տանել. բայց ո՛ւր տանէր, պատ էր գլխի առաջ:

—Շա՛ն աղջիկ, տկանջի՜ ծակ չ'ունի՞, խօսքս չե՞ս լսում... Ախր ասած է՝ տրեխաւոր. միւսնոյն է, կամ ձեր աչքը հանած, կամ թէ ձեր ոտի փուշը: Իսկի միտք չ'անե՞ս...

Աննան յետ դարձաւ և այս անգամ էլ ինքը փսիսաց:

—Ասում եմ, միւսնոյն է, խօսեց Բաբուշկան ցած ձայնով. —Իմ ձեռքիս է, կ'ուզեմ, կ'անեմ. դուռը երեսիդ վերայ փակիր, հինգ Բարսեղ բե՛ր, ճար չի լինիլ, էլի անունդ դուրս կ'ընկնի... Հիմա հասկացա՞ր, անհասկացողի աղջիկ: Թո՛ւհ...

Անհասկացողի աղջիկը մի բան ասաց: Բաբուշկան պազած տեղից կանգնեց: Վերջացել էր: Աննան էլ վեր կացաւ, նստած տեղին նայեց և թեթեւ կերպով հառաչեց: Նա կարծես թէ ազատւել էր մի ծանրութիւնից:

Պառաւը յանկարծ մի բան չիշելով, առաջ քաշեց նորան և սկսեց լաւ անտղիլ նորա դէմքը, շօշափեց նորա թւերը, կուրծքը: Նա ապրանք էր գնահատում. նորա փոքրիկ աչքերը առժամանակ անշարժացել էին, վերին շուրթը աչելի բարձրացել էր, աւելի կուչ եկել: Իսկ գնահատողը կարծես տաք ջրի մէջ էր ընկել. անհամբեր սպասում էր, անշարժ կանգնած էր, սպասում էր թէ ի՞նչ պիտի ասէ գնահատողը:

—Տե՛ս, խօսեց պառաւը բռնելով նորա աջ ձեռքը և մատները համրելով միմեանց վերայ էր դարսում. —այս մէ՛կ, այս երկու, այս երեք, այս չորս... Զո՞րս, լա՞ւ... Զորս, այս էլ հինգ... Մի՛ կապոյտ թուղթ, նախշուն, ճռճռան... Էգուց այստեղ կը լինի:

Նա խփեց նորա գրպանին:

—Հի՛նգ, հինգ... Շա՞տ ես տեսել: Բարսեղդ հինգ տարի դռնէ դուռ ընկնէ, կը կարողանա՞յ հինգ բերել ..

Աննան, վերջապէս, ուղիղ նայեց նորա դէմքին և ժպտաց...

—Առ է՛, գոչեց Բաբուշկան և հինգ մատով ձանգ արաւ, խփեց նորա երեսին:

—Այնպէս կ'անես, ինչպէս ասացի:

—Զէ՛, Բաբուշկա՛, այդ մէկը դժւար է.—մարդ է, քանի ժամանակ է մեր տանը կենում է, ձեռքի հացը կերել եմ, ինչպէս վեր կենամ...

—Բարսեղը... էլ նորա երեսը չես տեսիլ, գնա՛ց...

Արեգակը մայր էր մտել, ջրերը կանգնել էին անշարժացել, ծածկւել բարակ սառուցով: Յետին էլ սառչում էր. երեկոյեան ցուրտը գնալով սաստկանում էր: Երբ պառաւը դուրս եկաւ տանից, Սառան բակում չէր, գնացել էր հարևանի տունը:

—Լա՛ւ քնացրու, պատուիրեց պառաւը և գնաց:

ԺԱ.

Երեկոյեան ժամասացութիւնը վերջացել էր. ժամաւորները ցրուել էին և եկեղեցու բակում մնացել էին միայն մի քանի երեխաներ, մի երկու ժամկոչ: Բայց ժամից առաջ հաւաքւած աղքատներից ոչ մէկը ղիտաւորութիւն չ'ունէր տեղից շարժւելու. բոլորը կանգնած էին դռների մօտ, դեռ մի բանի սպասում էին: Եւ միմեանց առաջին էին ընկնում, անդադար փոփոխում էին իրանց տեղերը, աշխատում էին որքան կարելի է լաւ, յայտնի, բաց տեղ կանգնել: Ամեն տեղ չէր լաւ. այդ պատճառով էլ նրանք հրում էին միմեանց, կոշտ ու սպառնական խօսքեր էին արտասանում, անխճում էին իրար:

Զմեռնային երեկոն իրան յատուկ արագութեամբ վրայ էր վազում: Բարձր ցցւած զմբէթի և այդ զմբէթը շրջապատող մեծ տրների բարձր, սրածայր կտուրների վերայ արդէն խտանում էր մութ-կապտագոյն ստւերը, երեկոյի մռայլը. երկինքը հեռզհեռէ սևանում էր և դեռ արեգակի վերջին, թույլ շողերը բոլորովին չէին խրւել, անյայտացել երկնքի անհուն բարձրութեան մէջ, երբ մի քանի աստղը ծայծալով, համեստ ու վախկոտ շողշողոց տալով, դուրս լողացին մի անյայտ, անտեսանելի ոլկիանոսից: Փողոցներում կատարում

էր զաւառական խուլ քաղաքի օրւայ վերջին սաստիկ շարժողութիւնը: Գնում էին, ցրւում էին, շտապում էին տները մտնել, փակել, դրսում միայն ամայի, անկենդան ձմեռնային երեկոն թողնելով: Յուրաքանչեւ էր, եկեղեցու դռների մօտ սպասողների ուսերը հանդարտ դողում էին: Պարզ և տաք օրը զեղեցիկ արեգակից յետոյ փոխւել էր, իւր վախճանին մօտեցած՝ տարածել էր աշխարհի վերայ սարսափելի խոնաւ ցրտութիւն: Այդպիսի ժամանակն է, ինչպէս ժողովուրդն է ասում, անգղի ձուն բոյնի մէջ սառչում, ճաքւում:

Աղքատները, վերջապէս, տեսան իրանց սպասածին: Եկեղեցու դռնից դուրս եկաւ մի կոյոր, փոքրիկ և չաղ մարդ, որին հետևում էր հասակն առած մի կին: Աղքատներից մի քանիսը գտակաները վերցրին, բոլորը, որքան կարելի էր, խղճալի ձայն հանեցին և ձեռքները բարձրացրին:

Այդ մարդն ու կնիկը քաղաքի «խշտան» մարդիկներից էին, նոր էին օտարութիւնից եկել: Առաջին անգամն էր, որ նրանք եկեղեցի էին եկել, և ժամաւորների ցրւելուց յետոյ էլ մնացել էին եկեղեցում, համբուրել բոլոր սրբութիւնները, մեծ մեծ մոմեր վառել և ապա երկար հարց ու փորձ էին անում եկեղեցու դրութեան մասին, իմանում էին թէ ինչպէս է եկեղեցին կառավարւում, ո՞վ է բռնել իրանց երկար բացակայութեան ժամանակ մեռած քահանաների տեղը: Նրանց եկեղեցի գալը մի մեծ երևոյթ էր համարւում. ժամկոչներն ու աղքատները շարունակ դրանց մասին էին խօսում և քաղցրութեամբ, յարգանքով էին յիշում «պարոնի ու աղջիկ-պարոնի» անունները:—Ե՛, դրանց ժամանակները, այն ժամանակները, երբ ոսկին չէին համբում, այլ չափում էին... Ինչե՛ր էին անում դրանք. օր չէր անցնում, որ մարդ, օտար մարդ, չը մտնէր դրանց դռնով, չը նստէր, հաց չ՛ուտէր... Ժամ-պատարագ, խնձոյք, տարւայ մեծ մասը խմբերով էին բարեկամ ու անծանօթ գնում դրանց տունը: Ե՛հ, հիմա չը կայ, մարդ չի մնացել, փչացաւ քաղաքը. այդպիսի մարդիկ հիմա օտար տեղ են ապրում... Ասում էին թէ աղան հիմա լաւ է և ամենքը կրկնում էին. «Աստուած տայ, Աստուած տայ, որ էլի առաջւանը լինեն»:

«Պարոնն ու աղջիկ-պարոնը» մուշտակների մէջ պինդ փաթաթւած անցնում էին: Մի քահանայ գնում էր նրանց ետևից, աշխա-

տելով իւր դէմքի վերայ պահել, որքան կարելի է, շատ յարգանք, շատ համեստութիւն:

—Աղա՛, ողորմութիւն, գոչեցին ամենքը:

Աղան ձեռքը տարաւ գրպանը, փող տւեց առաջ աղքատ կնիկներին ու աղջիկներին, ապա տղամարդիկներին: Մի րոպէում նորան շրջապատեցին թշառները, աղաղակ աղաղակի խառնեցին, ձեռքեր ձեռքերի: Տիկինն էլ մի քանի փող բաժանեց իրանից:

—Վերջինն է, էլ փող չը կայ մօտներս, ասաց աղան իւր կնոջից մի բան հարցնելով և մի հատ երեք կոպէկանոց դրամ թողնելով Բարսեղի ձեռքում:

Ձը ստացողներ դեռ մի քանիսը կային, որոնք սկսեցին յուսահատ աղաղակներով ողորմութիւն խնդրել: Բայց ոչինչ չը կար. աղան ու տիկինը մի կերպ ամաչած՝ զուկները քաղցրութեամբ շարժեցին դէպի աղքատները, որպէս թէ մնացէք բարով: Էին ասում:

Մթնել էր. Բարսեղը գնում էր դժգոհ: Այդքան ուշացաւ, օրը մթնացրեց և ինչի՞ համար: Մի այնպիսի բան չը ստացաւ, որ իւր ցաւին դարման անէ: Իսկ ցաւ քիչ չ'ունէր: Զէ՞ որ գործը վերջացած էր, պրծած. չէ՞ որ հարկաւոր էր, վերջապէս, մի բան առնել, գոնէ մի մատանի: Ահարոնն էլի էգուցւան էր գցում, չը կայ էր ասում: Ամբողջ օրը մինչև իրիկուն Բարսեղն այդ մասին էր մտածում, և սպասում էր որ գոնէ այստեղից մի բան կը ստանայ, աղքատի ստացածից քիչ աւել: Ե՛՛հ... միմեջաց նա և իւր մահակները սկսեց բանացնել:

Մեծ մեծ տներով փակւած, սեղմւած փողոցից դուրս եկաւ, մոռաւ լայն հրապարակը: Գլուխը բարձրացնելուն պէս՝ առաջին բանը, որ ընկաւ նորա աչքին, մեծ, փառաւոր Լոյս-Աստղն էր, որ բազմած էր արեմուտքում, երկնքի այն ծայրին, ուր արեգակն էր մայր մտել: Նա շողշողում էր, լոյս էր տալիս իբրև վառած խարոյկ և այնչափ զեղեցիկ էր, որ Բարսեղը իսկոյն մոռացաւ իւր միտքը... էլի եկաւ յոյսը, նա թեթեացաւ, ժպտաց և երեսը շտապով խաչակնքեց: Ու դնաց դէպի արեմուտք, դէպի այդ իսկ աստղը:

—Փա՛ռք Քեզ, Աստուած, փառքդ շատ, հառաչեց նա կանգնելով պառաւ Բաբուշկայի դրան առաջ և երկու անգամ զարկեց մուրճը:

Գուրս եկաւ ինքը, պառաւը:

—Հը', Բաբուշկա', ի՞նչ կայ. տղա՛յ ես թէ աղջիկ:

—Բարսե՛ղ, դո՛ւ ես. ե՛կ, ե՛կ, ցուրտ է:

—Գալու ժամանակ չէ. խօսք ասա՛, խօսք լսենք:

—Ե՛կ, ե՛կ, ցուրտ է:

—Հիմա ասա՛ տեսնեմ, շարունակեց Բարսեղը, սենեակի շէմփում կանգնելով:

—Ներս մտի՛ր, լա՛ւ, հօ շատ չես վազ:

—Ձէ՛, գնում եմ, ասա՛. այսօր ի՞նչ դառաւ:

—Ախր ո՛ւր ես գնում, հարցրեց պառաւը, փոքրիկ լամպան ձեռքին բռնած մօտենալով աղքատին:—Ո՛ւր ես գնում, խեղճ: Գընացի էլ, տեսայ էլ... Այս իրիկուն տանը չի լինելու, գնում է, չը գիտեմ թէ ուր...

Պառաւը էլի ձախ աչքը խորհրդաւոր կերպով փակեց, գլուխը շարժեց:

—Բօ՛, բօ՛, ասաց Բարսեղը և պատը բռնեց:—Ճշմարիտն ես ասում:

—Կապո՛յտը վկայ:

Բարսեղը, ինչպէս ասում են, իւր ներսը քաշւեց:

—Փա՛ռք Աստուծու, ասաց նա շուտով, չ՛ողբենալով որ Բաբուշկան իւր շփոթութիւնը նկատէ.—փա՛ռք Աստուծու... Եւ նա ուղղւեց, հազաց:—Լա՛ւ դառաւ, որ իմացայ... Քո հօրն ողորմի, Բաբուշկա՛: Ախր ես ասում էի... Ե՛, խեղճ Բարսեղ, որ չ՛իմանայ: Մեռնելու օրս չեմ իմանում միայն, Բաբուշկա՛. այսինքն... ուրեմն այն աղլուխը....

Նա մատը դրեց ճակատին, երկու անգամ թեթեւ խփեց այդ տեղին: Նա հպարտ էր, նա պարծենում էր:

—Հողե՛մ դրանց գլուխը, խօսեց Բաբուշկան.—դրանց ցեղից լաւը լինո՞ւմ է: Աշխարհս էլ իմ ու քո տեսածը չէ, Բարսե՛ղ, փոխւել է: Ե՛, եթէ իմանայիր. դեռ ի՞նչ գիտես դու... Եթէ իմանայիր թէ այս աչքերս ինչե՛ր են տեսնում, այս ականջներս ինչե՛ր են լսում: Երէկ գիշեր եկան, ինձ կանչեցին, տարան. ո՛ւր, ի՞նչ կար: Ասե՛մ, ի՞նչ անեմ. գլխիս մատաղ գնան դրանք: Երեխայ է ծնել, ասում են, դեռ աղջիկ, հօր տանը նստած, ծնել է: Վեր առանք, կորց-

րինք... Վա՛յ ինձ, հոգուս էլ մեղք է. բայց ես ի՞նչ անեմ:
— Դրանց, դրանց... նոր չեմ ճանաչում, նորս Դէ՛, ինձ մի տեղ
տուր, Բաբուշկա՛:

Շատ չ'անցած, Բարսեղը մենակ նստած էր պառաւի թոնրա-
տանը, որ առանձին շինւած էր բակի մի ծայրում: Նորա առջև
վառւած էր փոքրիկ ճրագը և մի քանի կրակ կտրած ածուխները
մի կերպ տաքացնում էին նորա կոշտ մատները, որոնք բոլորովին ի-
ջել էին, քիչ էր մնում որ կպչէին այդ ողորմելի կրակին, ուզում
էին միանգամից բռնել:

Աղքատը նայեց իւր չորս կողմը: Մերկ տունը մռայլ էր, ան-
կենդան: Նոր ու փալասի կտոր չէր երևում. ամեն ինչ ցոյց էր տա-
լիս մի սարսափելի մենակութիւն, ցրտութիւն: Բայց Բարսեղը չէր
զգում, զոնէ առաջին անգամից, մենակութիւն, ցուրտ: Նա դեռ իւր
նոր մտքի հետ էր զբաղւած. դեռ կշռում էր և զարմանում թէ
ինչպէս ինքը ճանաչում էր, հաւատ չէր ընծայում այն խոնարհ ու
հեզ դէմքին: Նա մինչև անգամ սկսեց իւր քթի տակ շունչը խա-
ղացնել մի հին թրքական երգի եղանակով. և այդ ժամանակ շատ
կ'ուզէր, որ Աննան այդ թոնրատան մի ձեղքով նայէր իրան, տեսներ
և ճաքէր: Կը ճաքէր անպատճառ. թող հիմա զնա՛, թող տես-
նէ, մեռնի: Նորա մտքովն անցնում էին այն բոլոր երեկոները, որ
նա նրանց տանն էր անցկացրել: Հիմա այդ երեկոները էլ չի տեսնիլ,
կը մնայ կարօտ: Թո՛ղ, շատ լաւ է, այնքան կարօտ մնայ, որ հոգին
դուրս գայ:

— Նա Բարսեղն եմ, ասաց նա և նայեց իրան:

Ու լռեց, մատներն էր տաքացնում: Մի քանի հատ ածուխ էլ
դրեց կրակի վերայ և փչեց, վառեց այդ ածուխներն էլ:

Բայց ցուրտը սաստիկ էր. դանդաղ անցնում էին րոպէները, նա
զգում էր որ մրսում է. և աչք ածեց իւր չորս կողմը, բարակ պա-
տերին նայեց և տեսաւ, որ ոչ մի կրակ այստեղ օգնութիւն անող
չէ, այնքան շատ էին ծակերը, ձեղքերը, այնքան անբնակ տեղ էր.
մարդու շունչ դեռ ևս չէր տաքացրել այդ տեղը: Մութ անկիւնից
մի մուկ դուրս վազեց, առաջ եկաւ, դէս ու դէն ընկաւ, քարշ տա-
լով իւր երկար պոչը, և ապա կրկին վազեց զնաց իւր անկիւնը,
ծածկեց հին, անօգուտ մաղի ետևը. այդտեղ նա կռիւ սկսեց մի

ուրիշ մկան հետ. այդ իմացում էր նրանց անախորժ, բարակ ծը-
ծըռոցներից:

Բարսեղը զայրացաւ, շրթունքները կծեց. մի երկու սարսափելի
հայհոյանք արտասանեց, այնպիսի հայհոյանք, որ երբէք նորա բե-
րանից դուրս չէր եկած: Հայհոյում էր Աննային:

—Է՛հ, սա է վերջդ, ասաց նա.—ապրի՛ր շան պէս, մենակ
մեռի՛ր, հարցնողն ո՞վ է, փտի՛ր, կորի՛ր, գնա՛: Փառքդ շատ, Աս-
տուած. երեւի անարժան էի, երեւի ճակատիս այս ես գրել...

Մկներն էլի սկսեցին ծւծւալ, միմեանց հետ կռւել. հին մա-
ղը նրանց շարժողութիւնից կողքի վրայ ծռւեց: Բարսեղը մնացել
էր սառած. այդ փոքրիկ ու վախկոտ կենդանիները գրաւել էին նո-
րա ուշքը: Կռւում են, միմեանց քաշքաշում են:—Ի՞նչ էք կոտոր-
ւում, անխճաճներ, ի՞նչ է եկել ձեզ, որ այդպէս վախեցնում էք մար-
դուն: Է՛հ, նրանք խկի չը գիտեն էլ որ մարդուն վախեցնում են, մե-
նակ մարդուն. ո՞վ է հասկանում նրանց. գուցէ չեն կռւում, գու-
ցէ խաղում են, այդպէս են ուրախանում: Նրանց համար էլ կայ ու-
րախութիւն, Աստուծու ստեղծածներն են. մենակ չեն...

—Փչանա՛ ազգդ, կնի՛կ, բարձրացրեց նա իւր ձայնը.—եթէ
սատանան քո մաղերից կախ ընկած չը լինէր, այդքան քաղցր չէիր
լինիլ: Կախ ընկած է, չի հեռանում, որ այդպէս ես: Ա՛յ ես քո...
ի՞նչ ասեմ: Ափսո՛ս, ափսոս Աննա, որ այդպէս դառաւ:

Նա դարձեալ գլուխը իջեցրեց կրծքի վերայ: Ածուխի ծանր
հոտը բարձրանում էր, խփում նորա գլխին. ճակատը սկսել էր ցա-
ւել. աչքերը աւելի և աւելի ծանր էին շարժւում:

—Շորերս մնացին անզգամի մօտ, ի՞նչ անեմ: Գնամ ստան...

Նա սաստիկ յօրանջեց:

—Գնա՛մ, ե՞ս նորա ոտը գնամ. թող կորչեն շորերս: Զէ՛, թող
ինքը գայ, ոտս համբուրէ, որ գնամ...

Ածուխի կապոյտ բոցը նորա մարմնի մէջ մի շատ անախորժ
դողոց էր սարածում: Նա յօրանջելուց աչքերը ջրով լցւել են,
թրջւել. բայց թէև ջուրն այդքան աւառ է, աչքերը դժւարու-
թեամբ են շարժւում, ցաւացնում են: Գլուխը տրաքւում է, իսկ
մէջքը չէ տաքանում, կարծես մէջքին ձիւն են մաղում:

Նա զղւում էր իրանից:

Այդ իսկ միջոցին Աննան նստած էր իւր տանը։ Նա, կարծես, նոր էր այդ տունը մտել, նոր էր սկսել այդտեղ բնակւել։ շուտ շուտ նայում էր չորս կողմը, նայում էր և աղքատիկ, ողորմելի տունը, կարծես, իւր բոլոր ծանրութեամբ ընկնում էր նորա ուսերին, ճընշում էր, յուսահատեցնում։ Նա արդէն վերցրել, դէն էր գցել դրան ճակատից կախ արած արխալուղը, թէև ցուրտը գալիս էր լայն ձեղքով, բայց նա ասում էր որ այդպէս է լաւ։ Տեսնում էր իւր հագուստը... Փշրում էր ցիւի չորացած կտորները, թափ էր տալիս, մաքրում։ Արխալուղի ճղած տեղերը ասղով կարել էր, իսկ այնպիսի ճղածները, որ առանց կարկատանի չէր կարելի ծածկել, ձեռքով դրստում էր, կոկում, որ դոնէ այնքան տգեղ չը լինի։ Փէշի վերայ մի ճարպալին բիծ կար, ով գիտէ ո՛ր ժամանակից մնացած։ Այժմ՝ այդ բիծը չարչարում, տանջում էր նորան։ Ինչի կպչում էր, ինչի վերայ մտածում էր, չէր կարողանում մոռանալ. և երկար աշխատեց այդ բծի վերայ, մի քանի անգամ եղունգով քերեց, թքեց վրան, տրորեց, մինչև անգամ լիղեց... բան չը դառաւ, նա դառնացած սրտով փէշը ծալեց, դրեց ծնկան տակ... Այդպէս չեն տեսնիլ։

Նա կ'ուզէր, որ մի ինչ որ կարճ ժամանակ անցած լինէր։ Որքա՛ն ժամանակ. — մի օր, մի շաբաթ, մի ամիս, թէ մի քանի ժամ... Ինքն էլ չը գիտէր. մի ժամանակ էր հարկաւոր նորան, բայց կարճ ժամանակ — երկարին նա չի դիմանալ — և յետոյ ի՞նչ կը լինէր։ Այն, որ այլ ևս տունը այնքան չէր ցածրանալ, չէր ընկնիլ նորա ուսերի վերայ. այն, որ իրան էլ մարդ կ'ասեն։

— Նանի՛կ, Բարսեղը չ'եկաւ, ասաց Սառան նորա վզին փաթաթւելով։

— Ուշ պիտի գայ, ուրիշ տեղ է գնացել, քնի՛ր. ընկի՛ր, քնի՛ր։

— Զէ, նանի՛կ, քունս չի տանում. քեզ հետ կը նստեմ, չեմ քնիլ, կը սպասեմ, հա՛։

Փոքրիկը իւր զւարճութեան մասին էր խօսում. նա այնպէս ծիծաղկոտ էր, այնպէս աշխոյժ, որ կարծում էր թէ մայրն էլ պիտի զւարճանայ։ Բայց մայրը բարկացաւ։

— Հոգե՛մ դուլսդ, շատ մի՛ հաչիր, քնի՛ր։

Սառան թէև հեռացաւ մօրից, բայց չէր ուզում քնել, այդ

ճիշդ է: Նա ուստոստում էր, խօսում էր ինքն իւր հետ, երգում էր այդ օրը սովորած իւր մի խաղը:

Երեխայի կեանքում լինում են այդպիսի անհասկանալի ժամեր: Նա այժմ քնած պիտի լինէր, նորա սովորութիւնն այդպէս էր. քաղցած էլ լինէր, յայտնի ժամը չէր անցկացնիլ, չէր դիմանալ: Իսկ այս երեկոյ ներհակի պէս քունը փախցրել էր, աւելի աշխոյժ, եռանդ էր ստացել: Ասացի ներհակի պէս, որովհետեւ այդ մանկական ոգևորութիւնը բոլորովին հակառակ էր մօր մտքին ու կամքին, հակառակ էր նորա տրամադրութեանը, զայրացնում էր նորան: Նա շարունակ հրամայում էր քնել, անիծում էր, հահոյում. բայց փոքրիկը աւելի սիրտ էր առնում այդ բարկութիւնից, ուղղակի հակառակել էր ուզում և խիստ պատասխաններ էր տալիս. «չեմ քնում, դէ՛, չեմ քնում»:

Իսկ գիշերն անցնում էր և մայրը աւելի և աւելի զայրանում...

Վերջապէս նա համբերութիւնից դուրս եկաւ, տեղից վեր կացաւ: Սառան հասկացաւ: Եւ մինչև մօր մօտենալը, սկսեց բղաւել, լաց լինել:

—Շան աղջիկ, գոչեց մայրը հերստուած, շրթունքները կծած և սկսեց ծեծել: Վերցրեց նորան, բերաւ, շարտեց, անկողինը գցեց:

Երեխան մոռացաւ իւր վիրաւորած ինքնասիրութիւնը և այժմ թէ գոռում էր, այդ խիստ պատժի դէմ, ցաւի դէմ էր գոռում: Այժմ նորա ձայնի մէջ չը կար յանդգնութիւն, չէր երևում հակառակելու, բարկացնելու ցանկութիւն: Նորա լացը աղաչաւոր էր, գթութիւն խնդրող:

—Դէ՛, տ'ւս, սո՛ւս... թէ չէ... տե՛ս, խեղդեցի... տե՛ս, աւտում էր մայրը խորհրդաւոր ցած ձայնով:

Նա խեղդեց իւր լացը, բերանը դրեց բարձի վերայ. նորա մարմինն սկսեց ցնցւել խուլ հեկեկանքներից:

Մայրը նորա շորերը հանեց, ինքն էլ այնպէս հազնւած պառկեց նորա կողքով և ճրագը փչեց:

Բույէ չ'անցած, անհանգիստ քունը գրկեց երեխային: Քնի մէջ էլ նա երբեմն հեկեկում էր, ծանր շունչ քաշում:

Անցաւ մի ժամ: Խաւարը, հանդարտութիւնը, տաքացած երեխան մօր վերայ մի քաղցր թմրութիւն բերին: Բայց նա ընդդի-

մանում էր այդ թմրութեանը, արթուն մնալ էր ուզում, զլուխը չէր ծածկում վերմակի տակ, մի ձայնի էր ականջ դնում: Երկար սպասեց և յոգնած զլուխը դրեց երեխայի գլխի մօտ: Այդ ժամանակ միայն նա փռմանեց իւր խստութեան համար և նորա սիրտը դարձեալ ընդունեց իւր մէջ այդ փոքրիկ, թույլ արարածի ամբողջ գոյութիւնը:

Յանկարծ մի թեթեւ թրխկոցի ձայն եկաւ: Այդ ձայնը սուր ասղի պէս վազեց Աննայի բոլոր մարմնի վերայ և սկսեց ծակոտել: Բայց նա չը շարժեց: Այդ տաքութիւնը, այդ հանգիստ թմրութիւնը այնպէս ակործելի է, այնքան լաւ... Երեխայի շնչառութիւնը այժմ կանոնաւոր է, նա այժմ քնի մէջն է. աշխարհի մէջ չը կայ աւելի խոր, հանգիստ և անոյշ քուն...

Ե՛հ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ են լսել, չեն թողնում որ քնէ, հանգստանայ: Ո՛ւր է գնում, լա՛ւ է որ գնում է թէ ոչ: Ի՞նչ իմանայ, ի՞նչ պէս հասկանայ: Մի կարճ ժամանակ է հարկաւոր. եթէ այդ ժամանակն անցած լինէր, պրծած, թող այնուհետեւ թրխկացնէին, որքան ուզում են: Նորա սրտի մէջ մի շատ թեթեւ, հազիւ զգալի դողոց է դոյացել. ա՛խ, եթէ կարելի լինէր չը շարժել, եթէ այդ թրխկոցը մէկ էլ չը կրկնէր...

Բայց թրխկոցը կրկնեց: Աննան տհաճութեամբ շարժեց, զգուշութեամբ ծանր վերկացաւ, յետ գցեց վերմակը, պինդ ծածկեց երեխային, ձեռքը նորա թշին քսեց: Նա վախում էր, նորա ծնկները դողդողում էին. կարծեց թէ Բարսեղը քնած է իւր տեղը: Բայց մէկ էլ իմացաւ, որ նա՝ այդ երեկոյ չի եկել. եթէ եկած լինէր, ի՞նչպէս կը գնար ինքը...

Ու նա վեր կացաւ՝ գնաց, դուռը բացեց:

Եթէ Սառայի քունը մանկական չը լինէր, եթէ նա կարող լինէր զարթնել իրկոցից, ի՞նչպէս պիտի գուար, երբ Աննան դրսից դուռը կողպում էր...

ԺԲ.

Ու գնաց Աննան, գտաւ իւր ճանապարհը...

Մի գիշեր էր նա անցկացրել այդ ճանապարհի վերայ: Նա էլի նստած է իւր տանը, Լւացել, կոկել է դէմքը, այժմ նայում է

բարձրից, այժմ հասկացած մարդ է, այլ ևս անգէտ չէ, ինքն իրան դուրս է։ Արդէն երևում է փոքրիկ, անուշահոտ սապոնը, որ դրած է նորա կիսափուլ խրճիթի դրան մօտ։ Այդ սապոնով լւացւել է, և րեսը լաւ սրբել է և այժմ մի բանի պակասութիւն է զգում։ Հարկաւոր է մի հայելի, որի մէջ նա պիտի տեսնէ իրան, դրստէ։ Այդպէս են պահանջում, կարգն այդպէս է. եթէ չ'անէ, ո՛ւր գնաց. բոլորովին անկարելի է առանց դորան։

Նա մի անգամ էլ ձեռքը տարաւ գրպանը, մի անգամ էլ հանեց թղթի մի ծրար։ Ղողտոջուն ձեռքերով բաց արեց ծրարը, հանեց նորա մէջ դարսած թղթադրամները։

Կապոյտ թուղթ էր ասել Բաբուշկան, հնգանոց։ Բայց նորա ձեռքում այժմ մի հատ կապոյտի տեղ կային հինգ դեղնագոյն մանէթանոցներ և դեռ պարզեւ էր ստացել այն սապոնը։ Նա անշնորհք կերպով, կոշտ ու կոպիտ շուռ տւեց այդ թղթերը մէկը միւսի ետեւից, մէկ էլ համրեց և դրեց ծնկան վերայ։

Նորան ուշադրութեամբ նայում էր Սառան, բայց ծպտուն հանել չէր համարձակւում։ Նախընթաց երեկոյի ծեծը չէր նորան այդպէս կապել. ո՛չ, նա վաղուց էր մոռացել այդ դէպքը։ Այժմ բոլորովին օտարոտի, չը տեսնւած բանն է գործում. նա նայում է մօրը և մի բան, որ ոչ վախ է և ոչ ամօթ, այլ մի անհասկանալի սառնութիւն, հարկադրում է հեռուից նայել, չը խառնւել, չը խանդարել։ Այդպէս է հրամայում մօր դէմքը։

Մտիկ է տալիս Աննան իւր թղթադրամներին, դողալով շուռ է տալիս նրանց, տնտղում է զիւրն ու գոյնը։ Եւ չը գիտէ թէ ի՛նչ անէ այդ փողերը. չը գիտէ, չի կարողանում գտնել տեղը, ուր պիտի նրանք մոնեն. հոգան ու կարիքը տւել են նորա դէմքին լրջութիւն, սաստիկ զբաղւածի արտայայտութիւն։ Այդ փոքրիկ տան մէջ մի օրում, միայն մի օրում, քանի՜ քանի՜ պակասութիւններ էին ծնւել, խմբւել։ Առանց չափի ու կանոնի դարսած պատը իւր բազմաթիւ ծակերով և մանր-մունր խորշերով հարիւրաւոր մտքեր է դնում նորա գլխում։ Եւ մի՞թէ միայն պատն է այդպէս։ Յատակը, առաստաղը, դուռը, ամեն, ամեն բան կարգին չէ։ Անթիւ պակասութիւններ է ստացել այդ տունը մի օրւայ ընթացքում։ Խնչպէս շուտ է հասնում նա իւր քայքայման. Աննան չի տեսել, չի նկատել մինչև

այդ օրը և այժմ զարմացած է, այժմ չի հասկանում թէ ո՞րտեղից այդ բոլոր պակասութիւնները եկան:

Իրիկնապահին նոր կօշիկներ բերին նորա համար, թղթադրամների մեծ մասը գնաց:

Անցաւ երեք թէ չորս օր: Գիշերները նա կատարում էր իւր ճանապարհորդութիւնը. ցերեկով մի երկու ջանկարծակի դէպք պատահեց, երբ անհրաժեշտ էր Սառաչին տանից դուրս անել: Փոքրիկ աղջիկը, ինչպէս միշտ, կատարում էր մօր հրամանը, գնում էր հարեանների տունը, կամ ուրիշ տեղ, մի խօսքով, հեռանում էր, զարմացած անձանթ մարդկանց վերայ, որոնք զալիս էին ու գնում:

Վերջապէս Աննան հասկացաւ թէ ո՞րտեղից պէտք էր սկսել, հասկացաւ իւր ամենամեծ պակասութիւնը: Դա իւր հագուստն էր: Նա տեսնում էր, որ փողը չի զալիս առանց այդ հագուստի: Նորան առնում էին և բաւական չէր որ նա իրան ծախում էր, դեռ պահանջում էին, որ նա ծախի վայելուչ դիրքի մէջ, լաւ, սիրուն շորերով: Ծարպային բիծը, որ նորա փէշի վերայ էր պնդացած, կարկատանները, որ չը նայած նորա ձեռքերի անընդհատ շփումներին՝ կարկատան էին մնում, տանջում, ամաչեցնում էին նորան: Նա կարմրում էր, տրաքւելու աստիճանին հասնում, երբ նորա երեսին էին բռնում այդ կեղտոտութիւնը, այդ ցնցոտիները. կային այնպիսիները, որոնք երես էին դարձնում նորանից հէնց դրանց պատճառով:

Եւ զուգուել, զարդարւել սկսեց Աննան: Ինչ որ աշխատել էր, տւեց շորեր կարելու, պարտք էլ մնաց: Բայց նորան հաւատում էին, նորան ցոյց էին տալիս կարգն ու կանոնը: Ասում էին՝ այսպէս է հարկաւոր, անել էին տալիս և, շատ անգամ, չը սպասելով նորա յօժարութեանը, բերում էին, տալիս այն, ինչ որ զուցէ ինքը չէր էլ ուզում: Պարապ մարդիկ, որոնք համաձայն են ամենաչնչին աշխատանք իսկ ստանալ, այդպիսի տեղերումն են «վաճառականութիւն» անում: — Մէկին հինգ, մէկին տասն աւելացնելով, ծախում են, աշխատում: Աննան չը գիտէր թէ ինչպէս են մանէթները զալիս, ինչպէս են գնում: Եկածը ձեռքից առնում էին, եկածը թռչում, հալւում էր և նա հաշիւ պահել չէր էլ մտածում: Զէր էլ կարող մտածել. հաշիւ պահողը պահանջել պիտի կարողանայ. իսկ նա ի՞նչպէս պահանջէր. ո՞վ կը ճանաչէր նորա իրաւունքը, ո՞վ ականջ կը դնէր

Նորան, ինչպէս ականջ են դնում մարդուն: Ինչ որ մնում էր յափը-տակութիւնից, այն էր նորանը: Մնացել էր մի ձեռք նոր հազուստ և մի աղլուխ Սառալի համար:

Եւ նա հազաւ այդ զգեստը: Մի նոր շխշխան չթի վերնազգեստ էր, նոր ձեւի կօշիկներ և մի զօլաւոր շալ գլխին գցելու համար: Նա ման էր դալիս, դրստում էր շորերի ծալքերը, դէպի յետ էր նայում և քէֆը դալիս էր իրանից: Շուտ շուտ գնում էր իւր մի նոր ընկե-րուհու տունը, ուր հայելի կար. նայում էր հայելու մէջ, դրստում էր ճակատի վերայ հաւաքւած մազերը, մատը տանում էր յոնքերի վրայով, կամաց կամաց շտկում էր, կարգի դնում նրանց մազերը. և երբեմն տեսնելով թշի վերայ մի որ և է փոքրիկ բիծ, զգուշու-թեամբ մատի ծայրը թացացնում էր լեզուի ծայրին դիպցնելով և խնամքով անհետացնում էր անախորժ բիծը:

Այդպիսով Աննան աւելի ևս գեղեցկացաւ. նորա դէմքն այժմ սպիտակ էր, թեթեւ կարմրութիւնը հրապոյր էր տալիս թշերին, շրթունքները իստակ, աչքերը աւելի ևս փայլ էին ստացել: Սուտ չեն ասել՝ թէ մարդի կերածից ու խմածից է աչքի լոյսը դոյանում: Նա այժմ լաւ ուտում էր. իրիկուն, առաւօտ թէյ էր խմում այդ ընկերուհու տանը, որովհետեւ ինքը դեռ հեշտաեռ չ'ունէր:

Մի անգամ նորան հայելու առաջ կանգնած տեսաւ Բաբուշկան, որ եկել էր նորա ընկերուհուն մի հրաման տալու: Պառաւր մօտե-ցաւ Աննային և հինգ մատը չռած նորա երեսին խփեց ու ասաց.

—Առ է', հաց ուզողի կին էր դառնում: Հիմա ի'նչպէս է:

Աննան չը պատասխանեց, այլ յետ դարձաւ և Բաբուշկայի ծտովն ընկաւ, թեւերը նորա ուսերով տարաւ, մէջքը գրկեց և ինքը սեղմեց նորա կրծքին:

—Ախ, Բաբուշկա', ասում էր նա հանդարտ, խոնարհ ձայնով և գլուխը շարժում նորա կրծքի վերայ:

—Դէ' լաւ է, լաւ, բաւական է, ասաց վերջապէս պառաւր ծիծաղելով:

Բայց նա պոկ չէր դալիս. կպել էր այդպէս և պառաւին դէս ու դէն էր տանում, շարժում և կրկնում փաղաքշական ձայնով. «Բաբուշկա', Բաբուշկա... ջան...»

— Բերանը ծուռ, մէջքը կոտրած Բարսեղին էր գնում. լաւաշի կտորները կը բերէր, կը թափէր...

— Ե՛կ՛է՛... երկար, բայց ոչ բարկացած բացականչութեամբ ընդհատեց Աննան այդ յիշողութիւնը և գլուխն աւելի խոր թաղեց պառաւի ծոցում:

Բայց այդ փաղաքշանքն էլ բարկացրեց Բաբուշկային:

— Դէ՛, ասացինք լա՛ւ է, անզգամ, բա՛ց թող:

Խիստ, հրամայական էր այդ ձայնը: Աննան իսկոյն հեռացաւ, փոշմանած նստեց մի ինչ որ կոտրած աթոռի վերայ և իւր խոնարհ հայեացքը տանում էր Բաբուշկայի ետեւից, ուր որ շարժւում էր սա:

Այդպէս էին անցնում օրերը: Աննան չը գիտէր թէ ինչպէս էր մթնացնում, լուսացնում այդ օրերը: Կարճ ժամանակին, որը նորան այնքան հարկաւոր էր, առաջին օրերը խիստ անհամբեր էր սպասում. բայց հետզհետէ ժամանակը դադարեց նորա համար կարճ կամ երկար լինելուց: Նա համարեա բոլորովին կտրել էր իւր յարաբերութիւնները հարեանների հետ. յաճախ տեսնւում էր իւր նման մի քանիանների հետ. խօսում էին, և նա սովորում էր իւր դրութեան նպաստաւոր շատ և շատ բաներ: Օրէցօր նորա հագուստի վերայ մի բան էր աւելանում. և որքան աւելի շատ էին այդպիսի բաներ, այնքան նա շատ էր կտրւում պարզ ու լոյս աշխարհից: Սկզբում նա ինքն էլ շատ զարմանում էր որ այդ այդպէս է: Այն, ինչ որ նա նոր էր սկսել այդպէս ջերմ կերպով սիրել, այդ հագուստը, որին այնքան նայում էր և չէր կշտանում, որի համար նոր նոր սովորացնում էին նորան շարժողութիւններ, գլուխ թեքելու, հայեացք նետելու կերպերը, այդ իսկ հագուստը նորա ճակատին էր կպցրել օրհասական վճիռը: Աննան լաւ էր, դրացի էր այն ժամանակ, երբ անձուների ցնցոտիներով էր պատած, երբ ապրում էր կեղտոտ և շնորհքով երկու խօսք ասել չը գիտէր, երբ գնում էր ուրիշներից մի բուռն ածուխ փոխ առնում: Այն ժամանակ նա մարդ էր, մարդի աղջիկ էր: Այժմ ապրում է լաւ, ունի մաքուր շորեր, ունի գեղեցկացրած դէմք և ոչ ոքի դուռը չէր գնում փոխ ուղելու: Բայց այժմ ի՞նչ էր:— Հանդիպում էր հարեանի կնիկը, յօնքերը կիտում էր, մթնում և մի խօսք անգամ չ'ասելով երեսը շուռ էր տալիս, քթի տակ բարկացած փնթփնթալով ճանապարհն էր

փոխում, ուրիշ տեղով գնում: Տեսնում էր հարևանի մարդը, մի ծա-
նոր և ասելի հայեացք էր ուղղում նորա ետևից և ապա երեսը
հակառակ կողմն էր դարձնում և բարկացած ասում.

—Թի՛ւհ, քո ծիծը... Շան երես տեսանք...

Ջարմանում էր Աննան այդ ամենի վերայ. բայց զարմանում էր
սկզբում. քիչ քիչ սովորեց, քիչ քիչ ինքն էլ սկսեց ծռել ճանա-
պարհը, լսել ամեն խօսք, լսել և ասել թէ չի լսում: Նա լաւաց-
րել էր իւր ապրուստը, այդ գիտէր ինքը միայն, և այդ ապրուստը
խփեց նորան, սաստիկ զարկով ուղղեց նորան դէպի այն խոր, մթին,
մարդկանց զգւանքի տակ անցյտացած աշխարհը, ուր չէին խօ-
սում, ուր կիրքը ստեղծել է բոլորովին ուրիշ պահանջներ, ուր է-
ղերը բոսկեական առ ու ծախսի են ենթարկւած և անում են, կա-
տարում են այն, ինչ որ պահանջում է արուի կամքը, կեղտոտ,
բռնակալ կամքը:

Աննան աւելի և աւելի խոր էր խրւում այդ իսկ աշխարհի մէջ:

ԺԳ.

Երեկոյ է: Մի հասարակ լամպա, որ այնքան մեծ չէր, բայց
շատ կեղտոտ և իւղոտ, պատուհանում դրած՝ իսկապէս իւր պաշ-
տօնը չէր կատարում, այլ չարչարւում էր: Նա ծխոտում էր իւր վե-
րայ դրած ապակին և նորա արնագոյն բոցը հազիւ անցնելով այդ
տեղ տեղ կարմրած, տեղ տեղ սևացած ապակու միջով, մի տխուր,
քնացնող լոյս էր տալիս նեղլիկ ու երկար սենեակի չորս տկոթ ու
սևացած պատերին, անկարող լինելով մինչև անգամ իրանից մօտիկ
անկիւնում մի որոշ բան անել, կամ լոյսի պէս լոյս տալ, կամ թէ
խաւարի պէս խաւար թողնել: Սղը խեղդւած էր, նեխւած, շնչա-
ռութիւնն էր արգելում. ծուխը տարածւել էր տան մէջ, հասնում
էր ամեն մի տեղի, և այդ ծուխը երկաթի վառարանից չէր, որ
վաղուց չէր վառւում, որովհետեւ դարուն էր, թէև անձրևաշատ,
ցելով ու մշուշով առատ զարուն. այդքան ծուխ հաւաքւել էր այն
փոքրիկ պապիրոսներից, որ շուտ շուտ վառւում էին այդ սենեակում
եղած երեք կանաչք: Դրանցից մէկը միայն այնքան շատ չէր ծխում,
և, ինչպէս երեւում էր, դեռ սովոր էլ չէր ծխախոտից պապիրոս կո-

լուել. նա վառում էր երեսայի անփորձութեամբ, անշորհք կերպով շրթունքների մէջ էր դնում՝ աւելի երկու ծխողներից յետ չը մնալու համար:

Երեք կանանցից մէկը այդ տան տէրն էր, որ Մաշա էր կոչւում: Նա ընկած էր մահճակալի վերայ, թեւերը շուտ շուտ դնում էր գլխատակին, շուտ շուտ հանում էր, ձեռքը ձակառին դնում, շփում: Երբեմն և հանում էր պապիփոսը բերանից, շրթունքները բարձրացնում, ծուխը բերանից բաց թողնում: Ծուխը գալարւելով, օղակներ կազմելով անշարժանում էր՝ դեռ չը հեռացած և այն ժամանակ այդ կինը ցուցամատը մեկնում էր և սկսում էր խառնել այդ օղակները, դէս ու դէն տանել, զւարճանալով թէ ինչպէս ծուխը մի վայրկեան կաշւում է մատին և դանդաղ կերպով մլլում, դէպի մի կողմ քաշւում: Նորա մօտ դրած էր ջրով լիքը շիշը. մի փոքրիկ պնակի մէջ կանգնած էր մի փոքրիկ, գեղեցիկ սրւակ, որ ըստ երեւոյթին անուշահոտ ջուր պիտի պարունակէր: Դորա մօտ ընկած կար մի կծած խնձոր և բացւած էր ծխախոտի կաշեայ գեղեցիկ ամանը:

Նորանից քիչ հեռու, դրան կողմի անկիւնին քիչ մօտ, դրած էր մի ուրիշ թախտ, որի վերայ էլ սարքած կար մի անկողին. իսկ այդ թախտից մի քիչ էլ ցած, անկիւնում, թափւած կար մի քիչ ածուխ, դրած էր ջրի կուժը և նորա մօտ—հեշտակուր: Կժից ու հեշտակուրից գնացած ջուրը, խառնւելով ածուխի փոշու հետ, մի սև հեղուկ էր զոյացրել մերկ յատակի վերայ: Այդ տեղի տէրն էր երկրորդ կինը, որ սենեակի մէջ յետ ու առաջ էր դնում երրորդ կնոջ հետ և որի անունը Հերիքնազ էր, կամ Արինա, որ Հերիքնազի թարգմանութիւնը պիտի լինի: Իսկ երրորդ կինը, այն, որ քիչ էր ծխում և շէնքով շնորհքով պապիփոս շինել չը զիտէր, Աննան էր:

Դրսում սոսկալի խաւար էր տիրում. մանր անձրևը անընդհատ շաղում էր. կարծես թանձր ու խիտ մշուշը, որ այնքան առատութեամբ թափւել էր երկրի վերայ, թուխ ջրի մէջ է մտել, սևացել և այդպէս ծածկել ամեն տեղ, թափում էր իւր վերցրած ջրերի աւելորդը: Մռայլ և անհրապույր էր սենեակը, բաց ինչպէս որ լինի, այդտեղ կանայք էին ապրում և դրանք ջանք էին խնայել զարդա-

բերու, եթէ ոչ ամեն տեղ, գոնէ մահճակալները. և որքան անկարող, չուսահատ լինէր լամպան, այնու ամենայնիւ պարզ նկատելի էին մահճակալների սպիտակ շորերը: Վերի կողմի պատից կախ արած էին այդ կանանց գունաւոր զգեստները, խնամքով դարձրած աստառի վերայ, որովհետեւ ամեն օրուայ համար չէին նշանակած:

Մաշան, վերջապէս, ձանձրանալով օղակների հետ արած իւր խաղից, շուռ եկաւ կողքի վերայ, դէմքը դէպի լամպան դարձրեց և երկու թւերը միմեանց վերայ կախ անելով մահճակալից, աչքերը թեթեւ կերպով խփեց և ասաց.

—Ոհո՛ւ-հո՛ւ-հօ՛... ճաքւեց, ճաքւեց... պատուեց գլուխս:

Երկու միւս կանայքը չը պատասխանեցին, շարունակեցին ման գալ:

—Որքան ուղում եմ բանի տեղ չը դնել, մոռանալ, շարունակեց Մաշան, բան չի դառնում. ո՛ւհ...

Բայց նորա ընկերուհիները մի խօսք էլ չը պատասխանեցին, կարծես չէին լսում:

Մաշան բաց արեց աչքերը, նրանց նայեց:

Դա մի բարակ կազմածքի տէր կին էր, դէմքը նիհար, մինչև անդամ թշերի վերայ նկատելի էին երկու փոսեր, որոնք վկայում էին նորա չոր ու թույլ կազմածքի մասին: Բայց և այդպէս, զարմանալի կանոնաւոր էին այդ դէմքի գծերը. գոյնը սպիտակ, առանց կարմրութեան քիչ թէ շատ նկատելի հետքերի, քիթը բարակ և գեղեցիկ, բերանը փոքր: Բայց ամենից շատ նորա աչքերն էին խօսում: Այժմ էլ, երբ նորան տանջում էր սաստիկ գլխացաւը, այդ աչքերը իրանց ծանր ու ծուլ շարժողութիւններով, իրանց մարած, վրհաստեցուցիչ, դուլս ցաւեցնող արտայայտութեամբ դրաւիչ էին, ձգում էին ոչ թէ վաւիւռն ջերմութեամբ, այլ հանդարտ, նոյն իսկ սառն վշտի զօրութեամբ: Նորա այդ նուրբ, բարակ կազմածքը ցոյց էր տալիս, որ այդ կնոջը շատ են զգւել, շատ են քնքշութիւններով վարակել. այդ պատճառով էլ այդքան վաղաժամանակ (նա այնքան էլ մեծ չէր տարիքով) անկարող է դարձել, մի էակ, որ պատկերացնելով զօռով սպանած, ջախջախած կեանքը, այժմ ապրում էր անցեալի թույլ նշաններով, անցեալի երգերով և անցեալ կեանքի սպանման միջոցին ձեռք բերած զրգուղ, կիրք յարուցանող միջոցներով:

Հերիքնազը նորա հակապատկերն էր: Սա մի գէր ու փափուկ, հաստ ու կոպիտ կին էր, տուգած կարմիր թշերով, կարծիլիք թոնկ, հուպ եկած բերանով և գորշ, ապակենման աչքերով: Մանր ծանր էին շարժումը այդ աչքերը, կոպերը դանդաղ էին ձգւոյում: Նա ունէր ծանր, ռնգալին շնչառութիւն և մի բարակ, բայց դուրեկան ձայն: Սա ենթարկող, մաշող պտուղ չէր. սորա ամբողջ կազմածքը, ոտից մինչև գլուխ, արտայայտում էր դէն հրող բթութիւն, ինքնասիրութիւն այն դէպքում, երբ մի սովորական կին էր, իւր կանացի շրջանում, դեռ վաճառքի չը դուրս եկած:

—Ս'իս, ինչո՞ւ էիր ինձ ծնում, իմ մա'յր... լսեց կրկին Մաշայի տխուր, մեղամաղձալին ձայնը, որին հետևեց մի երկար յօրանջոց:

—Ի՞նչ անենք, հարցրեց Աննան իւր ընկերուհուց:

—Ի՞նչ պիտի անենք, պատասխանեց Հերիքնազը.—գլխացաւ է, ի՞նչ մեծ բան է: Մեր ամենիս գլուխն է ցաւում, ո՞ւմն ենք սպանում: Դա հէնց այդպէս է միշտ. կոտորաւում է, չը զիտէ թէ իրան ինչպէս ծախէ...

Մաշան բողբոջեց այդ խօսքերի դէմ, բողբոջեց մի թույլ տնքոց հանելով: Իսկ Հերիքնազն ու Աննան կանգնեցին պատից կախ արած զգեստների առաջ:

—Ձէ', սա է լաւը, խօսեց Աննան մէկի փէշը յետ տանելով.— գոյնն էլ, ձենն էլ հաւանում եմ:

—Գիտե՞ս ինձ վերայ ինչ է նստել, հարցրեց Հերիքնազը իւր յամբաշարժ աչքերը նորա վերայ շուռ տալով:

—Ի՞նչ է նստել:

—Քսան և եօթն մանէթ, այն էլ հազար աղաչանքով:

—Պա՛-պա՛-պա՛, բաս ես ե՞րբ պիտի կարողանամ առնել: Միշտ սրանում (նա քիթը վերքաշած ձգեց իւր չթիվերնաղդեստի փէշը)... Պարտք էլ ունեմ... Ե՛՛հ... Ութ մանէթ պարտք ունեմ:

—Ես կուպէկ պարտք չ'ունեմ, ասաց Հերիքնազը հպարտութեամբ:

—Երանի՛ք եղ... Ի՞նչ անեմ, հազար ցաւ կայ գլխիս. տունս այնպէս, սիրտս չի տալիս որ մէջին նստեմ: Խոր խրաժը եթէ այդ հաւաքոյնն էլ չը թողնէր, լաւ կ'անէր: Հիմա ի՞նչ է... Ե՛, ո՞ր մէկն ասեմ...

—Աղջկո՛ղդ որտեղ է:

—Տանն է մնում, պատասխանեց Աննան սառնու թեամբ և շտապով:

—Տա՛նն է մնում: Լաւ աղջիկ է, ես ու իմ հոգին:—Մնում է ու դու մա՛ն ես գալիս:

—Ինչո՞ւ է չը պիտի մնայ. թողում եմ, գալիս, սովորել է, կօնֆետից, բանից, տալիս եմ, պրծնում:

—Լաւ է որ լաց չի լինում, ետեւիցդ չի գալիս, ասաց Մաշան իւր տխուր ձայնով.—վարդ կորեմ, Աննա՛, այնպիսի երեխային ի՞նչ պէս ես մենակ թողում:

—Ի՞նչ անեմ, Մաշա՛:

—Եթէ մի երեխաս լինէր, սրտիս վերայ կը պահէի:

—Մենք հօ գէն չենք գցում... Ես որ մթնելու վրայ էր եկայ, անկողինը գցեցի, ասացի որ պառկէ, քնէ: Աչքը հօ չեմ հանում, թող տանը վեր ընկնի:

—Վա՛յ, մրմնջաց Մաշան և շուռ եկաւ մէջքի վերայ ու բռնեց ճակատը:

Այդ միջոցին դուռը բացւեց և ներս մտաւ մի պատանի: Դա Բարուշկայի թոռն էր, կօշկակարի աշակերտը:

Ցերեկը այդ տղան խանութում հազնում էր իւր արհեստի պահանջած կեղտոտ, սևացած շորերը. և լուռ էր լինում, խոնարհ իրանից մեծերի առաջ: Բայց երեկոները և կիրակի օրերը Բարուշկան նորան զարդարում էր իւր սրտի ուզածին պէս, իւր ձեռքերով. հազցնել էր տալիս սև մահուդի չուխան, սև շալի արխալուղը՝ սև պսպղուն կոճակներով զարդարած. մէջքին կապել էր տալիս բարակ ու նեղ արծաթի քամարը, գլխին դնել էր տալիս բարակ ու կարճ լիկ փափախը, որի վերին մասում դնում էր կարմիր աղլուխը. այդ փափախի դնելու ձևն էլ մի քանի անգամ ցոյց էր տւել Բարուշկան, մինչև որ նա սովորել էր. պէտք էր դնել ծուռ, դէպի աջ ականջը թեքած: Այդ հագուստը, այդ ձևը թրքական աշխարհի վերջին մօդան է: Թուրք ազգն էլ մօդա ունի, մօդա, որ իւր երկրը պագու երիտասարդներին պիտի փայլեցնէ հպարտութեամբ, գոռոգութեամբ միայն և... Ծուլութեամբ: Այդ բոլորը հագուստի պահանջն է, առանց որի միայն ծաղրի է արժանանում երիտասարդը: Եւ այդ սլատճառով արհեստաւորի աշակերտը ճաքում էր երեկո-

ներն ու կիրակի օրերը, փքւում էր, որ իրան հասակից բարձր ցոյց տայ, որ ամենքին զարմացնէ: Նորա ձախ կողքից միշտ կախ արած էր փոքրիկ խէնջարը, որով ամեն մէկին սպառնալիք էր կարողում:

Նա հէնց որ ներս մտաւ, ձեռքի մէկը դրեց կողքին, խէնջարի կոթին և անհոգութեամբ ասաց.

—Մաշա՛, ետևիցդ մարդ է եկել, վեր կաց գնա՛:

—Ես հիմա մեռնում եմ, պատասխանեց Մաշան տնքալով:

Հերիքնազն ու Աննան խիստ հետաքրքրած մօտեցան կօշկակարին:

—Ո՞վ է, Եփրեմ՛, ո՞վ է կանչում, հարցրին նրանք:

—Ձե՞զ ինչ... գուցե Եփրեմը և խէնջարը պատեանից հանելով՝ գնաց դէպի նրանց: Նրանք ծիծաղելով փախան, բայց որպէս զի ցոյց չը տան թէ չեն վախում, սկսեցին աղաչել, պաղատել:

—Ոտներիդ տակի հողը դառնամ, Եփրեմ՛, գլխիդ մատաղ... ասում էր ամեն մէկը: Իսկ նա վազելով նրանց ետևից, հալածում էր, երբեմն երբեմն հայհոյելով: Եւ երբ բաւական պտույտներ արեց սենեակի մէջ, բաւական ժպտաց նրանց աղաչանքների վերայ, կանգնեց և հպարտ հպարտ ասաց.

—Կարող եմ մի անգամ այսպէս խփելով մէջիցդ երկու անել:

Ապա Մաշայիցն էլ լսելով աղաչանք և հարց՝ թէ ո՞վ է կանչողը, նա ասաց.

—Նասիր-բէկն է, մարդ է ուղարկել:

—Հաստ Նասիր-բէկը կը լինի, խօսեց Հերիքնազը մի անկիւնից:

—Դէ՛, բարկացած ձայն արձակեց Մաշան.—Ես ո՞ւր կորչեմ: Ո՞րտեղ է:

—Հիւրանոցում քեզ սպասում է:

—Քո արևը, Եփրեմ՛, գլուխս ցաւում է, այնպէս է ցաւում, որ աչքերս ուզում են տրաքւեն: Որ գնամ, կը մեռնեմ: Թող Հերիքնազը գնայ:

—Քե՛զ է ուզել, Բաբուշկան էլ ասել է՝ որ դու գնաս:

—Գլխիդ, արևիդ մեռնեմ, Եփրեմ՛, բաս ես խեղճ չեմ... բաս ես քո Մաշան չեմ. ես մեռնեմ, ինձ տար թաղիր... Ես քոնն եմ, ասաց Մաշան աղաչելով և երկու մատով բռնելով իւր ծնօտի ծայրը:

—Դէ լա՛ւ... գոչեց Եփրեմը զայրացած և մօտեցաւ նորան,

որպէս թէ կամենում էր խփել: Մաշայի թոյլ աղաչանքը որպէս թէ կանգնացրեց նորան:

—Աղջիկ, լաւ է, լաւ, քեզ մի' սպանիր... Հա', իմացանք է', իմացանք. քեզ սիրում են, մեզ կոտորե՞նք, մէջ մտաւ Հերիքնազը: Գլուխս ցաւո՛ւմ է, մե՛ռնում եմ:

Այդ վերջին երկու նախադասութիւնները արտասանեց Մաշայի ձայնին նմանեցնելով. նորան ծաղրում էր:

—Ով որ ինձ չի հաւատում, ասաց Մաշան դառն կերպով, նա էլ իմ օրն ընկնի, որ ես էլ իրան չը հաւատամ:

—Հա՞, այդպէ՞ս, փշաջրեց Հերիքնազը.—մի՞տդ է, գլխիս մատաղ գնացած, մի՞տդ է այն գիշերը. ես այնտեղ, այն թախտի վերայ ընկած մեռնում էի, դու այստեղ քէֆ էիր անում, երգ էիր երգում, մի՞տդ է:

—Լաւ միտս է...

—Դէ' այս էլ միտդ պահիր:

—Շա՛տ հարկաւոր է, ցաւս քաղես. ի՛նչ ուզում ես, ասա՛: Եփրեմը հայհոյանքով մէջ ընկաւ:

—Լաւ, չե՞ս գնում, ես էլ կը գնամ Բաբուշկայիս կասեմ թէ չի ուզում:

Եւ նա դէպի դուռը գնաց:

—Տեսա՞ր, հարցրեց Հերիքնազը,— դէ գնա՛, պատասխանը տո՛ւր:

Երեքեանն էլ մի ակնթարթում միացան, միաբերան խնդրեցին Եփրեմին որ չը գնայ, չ'ասէ:

Մաշան տնքալով նստեց, իջաւ մահճակալից, գնաց դէպի լամպան: Նորա ամբողջ մարմինը տատանւեց, նա ուզում էր պատուհանում նստի, բայց զօռ արեց իւր վերայ, չը նստեց. ձեռքերը անօգնականի պէս դէպի առաջ պարզեց, հաւասարութիւնը պահեց: Պատից վերցրեց իւր լաւ զգեստը, սկսեց հագնուել: Նա և հագնւում էր և տնքում:

Վերջացնելով այդ գործը, նա վերցրեց անձրևի հովանոցը, գնաց դէպի դուռը, որի մօտ կանգնած էր մի տղայ, որ աննկատելի կերպով ներս էր մտել:

—Գնա՛նք, գնա՛նք, ասաց Մաշան, փոխելով իւր ձայնը:

—Մաշա՛, արի՛ սնդուկդ կողպիր, կանչեց Հերիքնազը.— էգուց կ'ասես զողացել էք, այս է կորել, միւսն է կորել:

Մաշան յետ դառաւ, սնդուկը կողպեց և էլի գնաց: Նա թէև երբեմն անքում էր, բայց աշխատում էր աշխոյժ ձեռնալ, մինչև անգամ իւր երեսը բոլորովին մօտեցնելով Եփրեմի հետ եկած տղայի երեսին (հիւրանոցի ծառան, նորա համար մի շատ հարկաւոր մարդ), թուրքերէն մի երգ երգեց: Նրգում էր ինքը, գլխացաւը, մարած, տաղտուկ, բայց զօռով մեղմացրած ձայնով.

«Աչքերդ ումի՛ն են սպասում;

«Արցունք են թափում, ումի՛ն սպասումս:

—Արտէ՛մ ջան, ինձ լա՛ւ կը տանես, թե թեի տւած, ասաց այդ գլխացաւը երգից յետոյ:

—Աչքիս վերայ, պատասխանեց Արտէմը:

—Հողե՛մ գլուխդ, ասաց Հերիքնազը նորա ետեւից.— մեռնի էլ, չի թողնիլ Նասիր-բէկին, բայց նազ է ծախում: Միշտ այդպէս է, նորանն էլ այդ է:

—Լաւը նա է անում, պատասխանեց Աննան քիչ լռելուց յետոյ.— լաւ է անում... Այդպէս է, որ սնդուկը լիքն է պահում... Անուն ունի, քեզ պէս, ինձ պէս չէ:

Կէս ժամ չ'անցած, բակի կողմից լսելի եղան ցխի մէջ շարժւող ոտների ձայները: Քայլերը դալիս էին դէպի տուն, անկանոն էին, բարձր ձայներ էին հանում. լսւում էին և սաղի ծանօթ բարակ հնչիւններ: Նրկու կնիկները վեր կացան, դէպի դուռը գնալ ուղեցին: Բայց մինչև դրան հասնելը, ներս ընկան երկու հոգի, որոնք կանգ չ'առնելով առաջ եկան ցխոտ կօշիկներով: Առաջին անգամից պարզ երևաց, որ երկուսն էլ խմած են: Սազ ածողը մի կարճ լիկ, կոլոր մարդ էր, որի գլխին դրած էր փափախ: Նա դեռ լաւ էր, պահւում էր կանգնած տեղը: Միւսը, որ կպած էր նորա ձախ թեւին, մի երկարահասակ երիտասարդ, անդադար շարժւում էր, գլուխը յետ ձգած, ազատ ձեռքը երբեմն տանում էր դէպի բերանը որպէս թէ երգելու համար. բայց խմիչքն ու խոնաւութիւնը, ինչպէս երևում էր, նորա կոկորդը քերել էին, տաշել և նա միայն մոնչալ էր կարողանում:

Հերիքնազն ու Աննան առաջին վայրկեանները մնացել էին սա-

առած, վախճանածի պէս միմեանց երեսն էին նայում, գլուխները շարժելով լուռ հարցնում էին թէ ո՞վքեր պիտի լինին որանք։ Բայց չը կարողացան ճանաչել։ Իսկ սազ ածողը փոխեց եղանակը, պարի եղանակ սկսեց և միևնույն ժամանակ իւր հաստ փափախը դէպի առաջ շարժելով, «գլխով անելով», պարելու հրաւիրեց։ Նորա թևից կախ ընկածը խփոյն ձգեց, ուղղւեց, մի վայրկեանում, ինչպէս այդ յատուկ է հարբածներին, հասկացաւ թէ ինչ է ուզում իւր ընկերը, յարձակեց երկու կանանց վերայ և մէկ մէկ նրանց վզակոթին տալով, առաջ գցեց։

—Պա՛ր, պա՛ր, աղաղակեց նա կտրւած ձայնով։

Հերիքնազն ու Աննան ծիծաղեցին և մի կողմ քաշեցան։

—Ասում եմ պա՛ր, գոռաց հարրածը.— քէ՛՛՛՛՛՛՛՛ պիտի անենք... մի... մինչև... լոյսը քէ՛՛՛ է։

Եւ իւր ձեռքերը խաղաղնելով, պարելու և ծափահարելու նշաններ անելով, առաջ անցաւ, գնաց դէպի նրանց։ Հերիքնազն խփոյն ձեռքերը բարձրացրեց, սկսեց պարել։ Բայց Աննան չը գիտէր, դեռ իւր օրումը չէր պարած։ Եւ այնու ամենայնիւ, տեսնելով իւր ընկերուհուն և հարբածին, նա էլ սկսեց կոտրատուել, պտոյտներ անել անշնորհք կերպով, ինչպէս ասում են, ցեխ կոխ տալ։

—Ա՛յ ջան, ա՛յ ջան, գոռում էր հարբածը, սաստիկ ուրախութիւնից նայում էր առաստաղին, ահագին ձեռքերը միմեանց էր դարկում, ծափ տալիս։

Փոքրիկ սաղը փոքրիկ, բարակ ձայներ էր հանում։ պատերի վերայ սահում էին պարողների սուերները, որոնք կույ էին գնում պուճախների խաւարի մէջ և էլի դուրս լողում։ Անկարգ ծափը երբեմն բոլորովին խլացնում էր նաև պարողների ականջը։ Եւ այդ բոլորին պատուհանից նայում էր սևացած, արնադոյն լամպան։

Ծանրաշարժ, հասալիկ Հերիքնազը մի անգամից փոխել էր։ Նորա պարը հասարակ պար չէր. նա՝ խառնում էր այդ պարի հետ այնպիսի շարժւածքներ, որ առանց ամօթի կարող են անել միայն իւր պէս կանայք։ Օրօրւելով, փշրւելով նա դնում էր, շուռ էր գալիս հարբածի չորս կողմը, աչքերը բարձրացնում, նորա վերայ էր տնկում և գլուխը կամ ուսերը թեթեւ շարժելով՝ իրան միայն հայդանալի մտքեր էր խմացնում։ Հարբածը մի քանի անգամ ընկաւ

նորա ճտովը, մի քանի անգամ պինդ համբուրեց նորան և էլի բաց թողեց, էլի սկսեց ծափահարել: Ոգևորութիւնը հետզհետէ սաստկանում էր. Հերիքնազը բաց թողեց լեզուն, սկսեց զանազան բացականչութիւններ արձակել, աւելի մոլեգնաբար շարժել, ցոյց տալ իւր անսանձ ազատութիւնը, որ միայն այսպիսի տեղ, այսպիսի դէպքում ունէր իւր անձը առաջ քաշելու համար:

Իսկ Աննա՞ն, Ս', սա դեռ անտաշ գեղջկուհի էր: Թէև գիտէր «կարգ ու կանոններ», բայց այդ դեռ քիչ էր. այս անակնկալ դէպքում նա միանգամայն անփորձ էր: Գլուխը կրծքի վերայ կախ էր արել, մէջքը դուրս ցցել, թւերը ուղիղ մեկնել անզղի պէս և շարժւում էր, և գնում, գալիս էր, երբեմն կանգ առնում, որպէս թէ պարի նրբութիւնը ցոյց տալու: Բայց այդ շարժւածքները, այդ ձևը այնքան կոպիտ էին, անպէտք, որ այդ տղամարդկանց աչքը համարեա միայն Հերիքնազի վերայ էր մնում: Ցակից դէպի վեր պլշած աչքերով Աննան տեսաւ, որ հարբածը թողեց ծափահարութիւնը, ձեռքը գրպանը տարաւ և մի մանէթանոց հանելով, կպցրեց Հերիքնազի ձախատին: Այդ որ տեսաւ, ինքն էլ սկսեց բոլորել հարբածի շուրջը, անդադար նայել նորա աչքամէջին՝ գլուխը դէս ու դէն ծռւնելով: Սակայն հարբածի ձեռքը էլ չը մտաւ գրպանը: Եւ տաքացաւ Աննան, հոգի առաւ: Թողեց իւր ընկերուհու շարժւածքներին նմանւիլը, մոռացաւ չափ ու կանոն և սկսեց ցատքտել, ուտոստալ, մէկէ կամ միւսի վզից կախ ընկնել: Նա էլ լեզու բաց արեց, նա էլ խօսում էր, կանչում. բայց այդ ամենում այնպիսի ծայրայեղութեան հասաւ, որ Հերիքնազը յետ կանգնեց: Մի րոպէ նա խլեց իւր ընկերուհուց ասպարէզը և այդպէս կարողացաւ ինքն էլ մի մանէթ գլխել:

—Քէ՛ֆ, քէ՛ֆ, գոչում էր հարբածը:—Բաւական է, բաւական է, հրամայեց իւր ընկերին և խլեց նորա սազը, դէն զգեց:—Նստի՛ր, նստի՛ր, հիմա էլ մի քիչ այս շան քածերի հետ խօսենք... այժմ դարդ ու կրակների հետ...

Տեսարանն այժմ փոխեց: Եւ շուտով պատուհանում դրած լամպան ազատեց իւր չարչարանքից, իւր յուսահատ դողդողուն լոյսից: Թանձր, հանդիստ խաւարը ծածկեց այս բորբոսնած ճահիճը...

Այդ իսկ երեկոյ, Մաշալի գնալուց առաջ, մի փոքրիկ աղջիկ կանգնած էր քաղաքի մի անծանօթ տան դրան առջև, հանդարտ չխկխկացնում էր:

Դուռը բաց արեց մի կին, դուրս նայեց: Աղջիկը յետ քաշեց, կուշ եկաւ և լռեց:

— Կոտորւի՛ք դուք, մթմթաց կինը, հասկանալով թէ ով կը լինի այսպիսի երեխան. — կէս գիշեր է դառել, էլի ոտ չեն հեռացնում մարդկանց դռներէից:

— Հա՛ց չեմ ուզում, ասաց աղջիկը հազիւ լսելի ձայնով:

— Բաս ի՞նչ կաչ, ինչո՞ւ ես դուռը ծեծում:

— Ստտուած քեզ պահէ՛, մի տեղ տո՛ւր, որ քնեմ:

— Ինչո՞ւ, դուք քանդուած չ'ունի՞ք...

— Մայրս տանը չէ, շարունակեց աղջիկը ողորմելի ձայնով, — գնացել է ուրիշ տեղ:

— Ո՞րտեղ է գնացել, ո՞րն է ձեր տունը:

— Ձեռ ճանաչիլ, եթէ ասեմ, մենք այն կողմին ենք կենում:

— Իսկ մայրդ ո՞ւր է գնացել:

— Ես չը գիտեմ:

Մանր անձրեւը, որ անդադար մաղում էր, դողացնում էր փոքրիկ աղջկանը: Նորա շլինքը բոլորովին բաց էր. փոքրիկ աղլուխն այնպէս չէր կապած, որ կարողանար ամբողջ գլուխը ծածկել:

Այդ դողդողոցը տեսնելով, կինը նորա կռնից բռնեց և ներս տարաւ: Տան մէջ նստած էին մի տղամարդ և երկու չափահաս տղաներ: Կինը պատմեց, որ մի խեղճ երեխայ է, գիշերելու տեղ է ուզում. և նստացրեց աղջկանը դրան մօտ, պատի տակ:

Նորից սկսեց հարց ու փորձը, նորից ուղեցան իմանալ թէ ո՞վ է նորա հայրն ու մայրը, ո՞րտեղ է նրանց տունը: Փոքրիկը պատասխանում էր վախվախելով, գլուխը կախ գցած. այնպէս որ տան բնակիչները շատ քիչ բան հասկացան:

Ամբողջ երեկոն երեխան անշարժ նստած էր իւր տեղը լուռ ու մունջ, կուշ եկած. երբեմն միայն աչքերը քիչ բարձրացնում էր և վախկոտ հայեացքներ էր գցում տան պատերին և նստած մարդկանց, որոնք խօսում էին, վիճում էին, ծիծաղում: Հաց ուտելիս նորան

չը նստացրին իրանց մօտ. կինը մի կտոր բերեց, տւեց նորան և նա իսկոյն սկսեց ուտել:

Քնելիս տղամարդը մօտեցաւ նորան, երկար տնողեց և ապա ասաց իւր կնոջը.

—Ա՛յ կնիկ, աչքդ վերան պահիր. գիտե՞ս, սա էլ նրանցից մէկը կը լինի, ձեռքը վատ սովորացրած: Ո՞վ է իմանում, ընկածը կը տեսնէ, կը վերցնէ:

Երեխան այդ խօսքերի ժամանակ աչքը գցել էր տղամարդի աչքին: Նա լսում էր ոչ թէ զարմացած, այլ մի անորոշ բան արտայայտող ուշադրութեամբ: Երբ տղամարդը վերջացրեց խօսքը, երեխան իսկոյն աչքը անցկացրեց տանտիկնոջ վերայ, որպէս թէ անհամբեր սպասում էր նորա պատասխանին:

Տանտիկինն էլ այսպէս պատասխանեց.

—Քա՛ր կարի այնպիսի մայրը, նորա վա՛րսը կոտորեմ, այն պիսի փոքրիկ երեխային ի՞նչպէս է դռնէ դուռը գցում, ինքը կորչում:

Նստած տեղն էլ քնեց այդ երեխան: Մի հին կարպետի կտոր գցեցին նորա վերայ:

Այդ երեխան—ընթերցողս ճանաչում կը լինի—Սառան էր:

Նորան այլ ևս առաջւայ պէս չէին ընդունում հարեանները: Ամենքը ատում էին սորա ծծած ծիծը: Վնան ծիծ է ծծել, ասում էին և չէին ուզում իմանալ, որ այդ Սառան առաջւայ Սառան է: Նա էլ էր փոխւել, նորա վերայ էլ երբեմն երբեմն երևում էին նոր շորի կտորներ, երբեմն նորա ձեռքին տեսնում էին շաքարահաց կամ կօնֆետ. և չէին կարողանում պարզ նայել նորա դէմքին: Արդէն թաղի երեխաներին արգելւած էր նորա հետ խաղալ. ամենքը թէև պարզապէս չէին վնասում, բայց սառն, շա՛տ սառն կերպով էին թողում որ գայ, տուն մտնէ. կոշտ և միշտ կոշտ խօսքերով էին նորան պատասխանում, և երբ նա համարձակւում էր մի թեթեւ չարութիւն անել, ահագին աղմուկ էր բարձրանում. նորան դեռ ծեծում էլ էին: Եւ անօգնական էր Սառան: Զրկար մէկը, որի մօտ գնար լաց լինելով, որի բարութիւնը շարժէր իւր արտասունքներով, որի մէջ իւր այդ դրութեամբ պաշտպանող ցասման պատճառ դնէր:—Թո՛ղ, ասում էին հարեանները, ինքը պահէ իւր լա-

կոտր. մենք դորա տէրը չենք: Այդպիսով դեռ կարծում էին, թէ պատժում էին «անզգամ մօրը»:

Եւ այդ պատճառով Սառան դռնէ դուռն ընկաւ: Ամենքը մէկ էին նորա համար: Երբ նորա մայրը մի մի անգամ տանն էր մնում, ինքն էլ մնում էր տանը. բայց երբ օրերով կորչում էր, երեխան վեր էր կենում, ինքն էլ մի կողմով էր գնում: Ի՞նչպէս մենակ մնար: Գիշերները, իբրեւ մոլորած թռչնակ, որոնում էր լոյս և մարդկանց երես:

Իսկ մայրը իւր հետ չէր տանում նորան: Երկու կողմով մնաս էր. մէկ՝ որ նա այժմ ամաչում էր որ երեխայ ունի, վախում էր մարդկանց մօտ ցոյց տալ նորան. այն մարդիկը, իրան ճանաչած մարդիկը, կը հեռանային նորանից, գին չէին տալ, եթէ իմանային թէ որդի էլ ունի: Մէկ էլ այն՝ որ նա չէր ուզում որ Սառան իրան այդպէս տեսնէ: Նա դեռ բարոյականութեան մասին էլ էր մտածում:

ԺԴ.

Այդ օրից երկու տարուց մի բան աւել ժամանակ էր անցել: Դաւառական քաղաքը մի ամառնային գեղեցիկ օր թողեց իւր առօրեայ մանր-մունր զրոյց ու հաշիւները: Եթէ մինչև այդ գեղեցիկ, պարզ օրը ամեն մէկը զլուխ ունէր միայն իւր և իւրայինների համար, այդ օրը ամենքը մի կարճ ժամանակով փոխեցան, յետ կանգնեցին, թողեցին որ անսովոր անցքը լայն շրջան տալ, շատ տարածել: Անցքն էր մի հարթատ աղայի մահը:

Մեծ կարողութեան տէր մարդ էր հանդուցեալը. արել էր, աշխատել էր մինչև ծերութեան օրը, հեռու էր մնացել ամենքից, չէր խառնուել ոչ ոքի գործին, չէր հետաքրքրուել ոչ մի բանի մասին, որ իւր գործերի շրջանից դուրս էր: Հանգիստ, աննկատելի մէկն էր, զլուխը կախ արած իւր բանին ու գործին էր:

Ուրեմն լաւ մարդ էր, երանելի խաղաղասէր էր, անմնաս: Եւ չանկարճ այդ գեղեցիկ մարդը մի օրուայ ընթացքում հալւեց, գնաց: Առաւօտը սեւել էին նորան սովորական կերպարանքով շրջելիս, իսկ միւս օրը, շատ վաղ առաւօտեան, տարածւեց նորա «սև համբաւը»:

Մեռել էր, այդ փաստ էր: Եւ խօսք ու զրոյց, հետաքրքրու-

Թիւն ընկաւ գաւառական անշարժ մեռելութեան բոլոր խաւերը: Ի՞նչ էր, ի՞նչպէս էր. խօսել կարողացե՞լ է արդեօք. կտակ Թողե՞լ է. ի՞նչ տեսակ կտակ է, ո՞րքանի է հասնում կարողութիւնը: Այդ հարցերը ամենքին տանջում, չարչարում էին. և որովհետեւ դրանք, այդ տեսակ հարցերը, միանգամից որոշ, դրական պատասխան չեն ստանում (ո՞վ է կարող իմանալ Թէ ի՞նչ կայ այդ տեսակ մարդու ընտանիքում), ուստի մարդիկ իրար էին անցնում, միմեանց առանձին առանձին մի կողմն էին քաշում, հարցնում, խօսում էին, փրսփրսում: Այդ բոլորի հետեանքն այն եղաւ, որ աղայի Թողած կարողութեան թւանշանը մեծացաւ, մեծ չափ ընդունեց: Խօսք ընկաւ, Թէ աղան իւր եկեղեցուն հարիւր ռուբլի է կտակել: Այդ մասին երկար խօսեցին, հասան այն եզրակացութեան, որ ժամանակը քիչ է եղել, եթէ մի երկու ժամ էլ լեզուն տեղը մնար, շատ բաներ կ'անէր աղան:

— Ողորմի՛ հոգուն, ողորմի՛ իրան, քիչ չէ, դա էլ լաւ է, ասում էին շատերը: Եւ ավստոսանքը աղայի տարածած մահւան մասին հետզհետէ մեծանում էր, շատանում: Ափսո՛ս մարդ, խեղճ մարդ, պակասութիւն է, քաղաքի համար պակասութիւն է, որ այդպիսի մարդը գնաց, էլ յետ չի դառնալ: Եւ ամեն մի լսող կրկնում էր մէկի ասածը, Թէ ճիշդ որ քաղաքի հրապարակը կորցրել է այժմ իւր շնորհքը, քանի որ աղան չը կայ: Եւ պատմում էին Թէ ինչպէս էր նա ման գալիս, ինչպէս էր խօսում, ինչեր էր ասում:

Բայց կար մի դասակարգ, որ չէր հետաքրքրւում այդ խանձող հարցերով, այլ, ընդհակառակն, իմանալով, որ հանդուցեալը հարուստ է եղել, ծեր է եղել, ուրախ-ուրախ, հանաքներ անելով, պատրաստւում էր նորա թաղման: Այդ դասակարգը մուրացկանների դասակարգն էր:

Լուսացաւ Թաղման օրը: Դեռ վաղ առաւօտից սգատան մօտերքում Թափառում էին մենաւոր մուրացկանները, գալիս անցնում էին տան մեծ դռների մօտով, նայում էին, հոտոտում: Հազ-լազիւտ պատառ էր նրանց համար և զգուշութիւնը հարկադրւում էր ականջները սրած պահել չը զրկելու համար:

Երբ Թաղման հանդէսը տխուր ու դանդաղ ճանապարհ ընկաւ եկեղեցուց դէպի գերեզմանատուն, պատառոտած մարդկանց և կա-

Նանց մի բազմութիւն ցիր ու ցան դիմեց դէպի ննջեցեալի տունը։ Սրը տաք էր, ինչպէս հարկաւոր է որ լինի յուլիսում։ արևը հետդհեռէ հասնում էր իւր կառաղի ջերմութեան աստիճանին։ Այդպիսի ժամանակ զով շաքից էլ ի՞նչ քաղցր, սիրելի բան։ Եւ հանդուցեալի տունը այնքան բարձր էր, այնպէս յարմար էր կանգնած, որ, մինչև արեգակի թեքելը, մի լայն ու մեծ շաք բռնած էր նորա առջևի նեղ փողոցի մեծ մասը։ Նրկար ձգւած պատի տակով շար ընկան աղքատները, թափեցան անկարգ, անկանոն։ Մէկը պառկած էր կողքի վերայ, միւսը փափախը վերցրած, զմայմունքով քորում էր իւր ճաղատ գլուխը։ Մի ուրիշը կարճիկ չիբուխից թունդ ու կծու ծուխն էր ծծում, կամ թէ ծալապատիկ նստած, իւր քսակը խնամքով յարդարում էր իւր առջև, սփռոցի նման, սպասելով թէ երբ հաց կը բերեն, կը բաժանեն, որ նա դնէ այդտեղ և ուտէ։ Նրեք թէ չորս կանայք մի տեղ էին հաւաքւել և լուռ, միմեանց չը նայելով անգամ, կուչ էին եկել։

Նրանցից քիչ հեռու նստած էր Բարսեղը։ Նա հանել էր իւր չուխան, տաք էր, ձեռնափայտերը դրել էր երկու կողքին։ Սովածների անկարգ, ազահ ամբոխի իրարանցումը, միմեանց հրելը, աղմուկն ու աղաղակը նորան զայրացնում էր։

—Տնաքանդների, բաւական չէ, ի՞նչ էք լսել, մարդի տուն էք եկել, մարդ էք, մարդու ծնունդ էք։ Ձեր տունը քանդու..., ասում նա բարկացած, զգւած նայում էր ամեն տեղ, բայց համարեա ոչ ոքին չէր տեսնում, ամենքից բարձր էր պահուում։ Նա կ'ուզէր ամենքին կարգի, կանոնի դնել, կ'ուզէր որ ամենքը իրան լսեն։ Բայց ո՞վ էր լսողը։ Միմեանց, կարծես, ուզում էին ուտել, շատերը դեռ ոչինչ չը ստացած, բաժնի մասին էին վիճում։

Այդ իրարանցումի, այդ խառնակութեան մէջ, Բարսեղի աչքովն ընկաւ մի փոքրահասակ աղջիկ, որ դէս ու դէն էր վազվզում մարդկանց մէջ, ձեռքին բռնած քսակը շարժելով։ Մի գլխաբաց ու բորբիկ աղջիկ, որի մազերը խառնւած էին, անկարգ թափւած ուսերի վերայ, որի դէմքը կեղտոտ էր, կուրծքը բաց։ Նա աշխատում էր թագնւել, աշխատում էր պաշտպանւել մի տղայից, որ նորան հալածում էր։ Այդ տղան նորա հասակակիցը կը լինէր, բայց, ինչպէս երևում էր, դասակիցը չէր, մուրացկան չէր, այլ փողոցում ապրող մէկը։ Նա վճռել էր անպատ-

ճառ բռնել աղջկան և զայրացած որ չի կարողանում, անտանելի հայհոյանքներ էր տալիս. իսկ աղջիկը անդադար ծիծաղում էր և այդ տեսակ հալածանքը իւր սովորական խաղերից մէկը համարելով, չէր էլ ուզում փախչել, հեռանալ: Ընդհակառակը, կանգնում էր մէկի ետքում, սպասում էր. և երբ տղան մօտենում էր, ձեռքը ձգում որ բռնէ, նա յուսահատական ծիչ էր արձակում, բոլոր ոյժերը միացրած ցատկում էր, մի ուրիշի ետքում ծածկւում և քրքրջով իւր յաղթութեան վերայ: Դժգոհութիւն ընկաւ աղքատների խմբի մէջ. ամենքը բարկացան, հայհոյեցին, իսկ մէկը մինչև անգամ փայտը շարժեց նրանց վերայ:

Բարսեղը, որքան չէր ուզում, ճանաչեց Սառային և էլ աւելի զայրացաւ:

Բայց աղջիկը անարգել շարունակում էր իւր խաղը. նա տաքացել էր, մոռացել ամեն ինչ. նա ծիծաղից տրաքւում էր, կարմրել էր, քրտնել: Այդչափ ուրախութիւնը, վերջապէս, անտանելի թւաց աղքատներին. երկու հոգի բռնեցին նորան, սաստիկ ձգեցին մաղերից, բարկացան հալածող տղայի վերայ և սա զօռով հեռացաւ: հեռուից էլ չիշոցներ էր տալիս:

Այդ միջոցին մի պառաւ կնիկ, որ նստած էր փողոցի միւս կողմին, վեր կացաւ, դանդաղ քայլերով մօտեցաւ Բարսեղին և նստեց նորա առջև:

— Բարսե՛ղ, քեզ մատաղ, սկսեց նա ծա՛նր կերպով, ամեն մի խօսքը զգուշութեամբ արտասանելով. — սա այն Աննայի լակոտը չէ՞:

Բարսեղը գլխով դրական պատասխանի նշան արեց:

— Օ՛, կրա՛կ է, կրակ, ի՞նչ երեխայ, Բարսե՛ղ, քեզ մատաղ:

Բարսեղը ոչինչ չ'ստաց. նորա դէմքը պարզ ցոյց էր տալիս, որ նա չի ուզում խօսել: Բայց պառաւ մութադեմքը թէև խօսում էր դանդաղ, ծանր ծանր շարժելով իւր աչքերի թերթերունքներից զրկւած կաթմիր կոպերը, խօսակցութիւն սիրող պառաւ էր: Նա շարունակեց.

— Այդպիսի երեխան դռներ գցելու երեխայ չէ. ամենևին... մարդկանց սիրան ու գութը սառցնում է: Զը գիտես է՛, Բարսե՛ղ, դու ո՞րն ես տեսնում: Մի օր զնացել է մի տանից հաց ուղել, չեն տւել. դէ՛հ, ի՞նչ անենք, չի եղել, չեն տւել: Բայց նա ճակատը

շան ճակատ է շինել, պնդացրել թէ ես եմ, որ պիտի առնեմ: Տան տէրը դուրս է եկել, ոտը գետնին խփել, հաչոյել, փակցրել է դորան: Եւ ինչ: Դա փախել, դնացել է, բայց էլի յետ է եկել, հասկանում ես, էլի այն տունը. տան երեսացի ձեռքին հաց է եղել, հացն էլ խլել է, երեսացին էլ ծեծել: Այնքան ասում եմ, ասում... Ասել եմ, մազերդ ասը կոխեմ, այդպէս չի լինիլ, խեղճ կ'աց, ամօթով կ'աց. քեզ մատաղ, Բարսեղ, ասել եմ, քո շունը դառնամ, մի քանի անգամ եմ ասել:

— Գիտեմ, դիտեմ... պատասխանեց վերջապէս Բարսեղը և իւր մոքի մնացած մասը գլուխը թափահարելով յայտնեց պառաւին: Նա մի վայրկեանում հպարտացաւ, նորա աչքերը բաւականութիւն յայտնեցին:

— Հա', այդպէս է, քեզ մատաղ, այդպէս է: Կամ թէ մայրը չի՞ տեսնում, ինչո՞ւ է թողնում:

Բարսեղը մի վայրկեանական անհանգիստ շարժողութիւն արեց, որպէս թէ ուզեց ձեռափայտը վերցնել, գլուխը շուռ տւեց, տեղը լաւացրեց, մէկ էլ նայեց պառաւի աչքերին:

— Է', Մարգարիտ, ինչե՛ր ես խօսում... Խեղճ չէ հոգիդ, բերանդ է դալիս...

— Ինչ մատաղ, միմիջաց պառաւը, գլուխը ցաւակցաբար օրօրելով: Նա թէև չը գիտէր թէ ինչ պիտի ասէ իւր խօսակիցը, բայց ցաւակցութիւն յայտնել ամեն մի դէպքում նորա սովորութիւնն էր: Այդ ցաւակցութիւնը Բարսեղի սրտում տեղ գրաւեց և նա կարողացաւ շարունակել:

— Ինչ անեմ... Ե՞ս եմ այդպէս արել. հօ ե՞ս չեմ արել: Մի խեղճ, կորած հոգի ունէի, հազիւ կարողացայ ազատել. կնկայ ձեռք պիտի ընկնէր հոգիս, յաւիտենական տնդունդի բաժին պիտի դառնար: Փա՛ռք Աստուծու, պրծայ. իսկի գիտե՞ս ինչ կը լինէր խեղճ հոգիս, լաւ է դնաս, հօրդ ու մօրդ սպանես, քան թէ կնկայ ձեռքին խաբւես...

— Ա՛յ ինձ, հառաչեց պառաւը, երկու մատով քթախոտ մօտեցնելով իւր կեղտոտ քթածակերին:

— Մաղս սպիտակել է, խօսեց դարձեալ Բարսեղը, բռնելով իւր կարծիլի միրուքը, որի մէջ, ճշմարիտ, երևում էին սպիտակ մազեր: —

Սպիտակել է, բայց աշխարհումս ի՞նչ եմ տեսել. իսկի տեսնելու բան էլ չը կայ... բայց էլի՛... Այրուում, փոթոթում եմ, երբ արածներս միտս է գալիս: Երկու, երկու ամիս եղած չ'եղածը փշացրի, որ ի՞նչ է, ես էլ տուն դառնամ... է՛հ...

— Էլի՛, քեզ մատաղ, Բարսեղ, վե՛ր առ, սանձը ձգի՛ր, քաշի՛ր, մի՛ թողիր: Խեղճ է, ի՞նչ անէ. ճար չ'ունի, լակոտ է:

Բարսեղը թույլ-թույլ ծիծաղեց:

— Ե՛ս, ե՛ս, հարցրեց նա. — այդ ի՞նձ ես ասում. ե՛ս գալլի ճուտը վեր առնեմ... Ձե՛ս լսել... Մի անգամ մի շինական մի գալլի ճուտ է բռնում, բերում, կանչում է թէ լաւ կաթնատու եմ ծախում. ասում են՝ աղբէր, տա՛ր, տար, իւր տւած կաթը իրան հալալ լինի, թող մեր կաթնատուներին չը դիպէ: Հիմա էլ դա է:

Պառաւն էլի տմբամբացրեց գլուխը. նորա դեղնահողի գոջն ունեցող դէմքը, որի մեծըր ծալծալւած էին, բարակացած, ոսկորներին կպած, արտայայտեց մի տեսակ մեղմ սարսափ, մի տեսակ թեթեւ զզւանք:

— Հա՛, այդ եղել է, ճմարիտ է, այդպիսի խօսք եղել է, քե՛զ մատաղ: Ե՛հ, որ արել է, ի՞նչ է շինել: Մի թող մոխիր է դառել աշխարհի մէջ, հիմա քաղցած չի՞ սատկում: Այն օրը լսեցի որ նորա շորերը գողացել են. անդուկումն էլ փող է ունեցել, փողն էլ են տարել... Քեզ մատա՛ղ, ի՞նչ իմանամ. մազս թան է դառել, չեմ լսած, չեմ տեսած: Հարիւր մի մարդ է ճանաչում...

Նա էլի քթախոտը տարաւ դէպի քիթը, ներս փչեց և մատը իւր կողքին քսելով շարունակեց.

— Հարիւր ու մի մարդ է ճանաչում, քեզ մատա՛ղ, Բարսե՛ղ. անդգամի բանը ի՞նչ կ'իմացւի... Ա՛հ, երեսն առել, գողացել, տարե՞լ են, դէ, ի՞նչպէս ճարես: Լաց լինելով, ինքն իրան սպաննելով դէս ու դէն է ընկել... Ո՛ւր գնաց...

Բարսեղը լսում էր այդ խօսքերը և նորա մէջ դառնութիւնը խառնւում էր հպարտ ուրախութեան հետ... Նա զգաց մի ինչ որ ծանրութիւն իւր սրտի վերայ, մի բոսկալական, վաղանցուկ ծանրութիւն, որ ինքն էլ լաւ չը կարողացաւ հասկանալ. բոսկն անցաւ, նա ուղղեց, կուրծքը աւելի դէպի առաջ ցցեց, մինչև անգամ երեք մատը մի քանի անգամ ցրւած բեղերի վրայով տարաւ:

—Պա՛հ, քո տունն Աստուած շինի, ասաց նա ծիծաղելով.—
ինչ կայ նորա համար, կը դտնէ, շո՛ւտ կը դտնէ. չե՞ս հաւատում,
գտած, պրծած է. թող ման գալ, փնտռէ, թող դեռ շատ փնտռէ,
կը դտնէ...

Պառաւն էլ դառն, հեգնական կերպով ծիծաղեց:

Այդ միջոցին Սառան դուրս թռաւ մարդկանց մէջ, մի դուռն
վազեց դէպի տան դռները: Ատում էին՝ թէ աղքատների հացը բա-
ժանում են:

—Որ ասում եմ, որ ասում եմ, Մարգարի՛տ, խօսեց Բարսեղը
նորա ետեւից նայելով.—շան ծիծ ծծա՞ծ է, թէ չէ:

—Հո՛, հո՛ղը խրի դա... պատասխանեց պառաւը այս անգամ
իսկ որ դառնացած և աղջկայ ետեւից ճանգ արեց: Ժամանակն է
վատացել, Բարսե՛ղ, քեզ մատաղ, սեանայ ժամանակը. փչացել է,
մեր զլխին պատիժ դառել: Ո՞վ է տեսել...

—Հա՛, ճշմարիտ է: Հիմա բոլորն են վատ, բոլորն են զզւելի.
չը կայ, իսկի մէկը չը կայ. պառաւ կնիկ, ջահէլ աղջիկ—բոլորի իշ-
խանութիւնն եթէ ինձ տալին՝ գիտե՞ս ինչ կ'անէի—Եր կոտորէի,
բոլորին կը կոտորէի, կ'աճէի ձորը. այն ժամանակ աշխարհս կը
հանգստանար:

Բայց պառաւը չը դիմացաւ մինչև այդ խօսքերի վերջը. նա
էլ ընկաւ հոսանքի մէջ, վեր կացաւ, մի ինչ որ բան փնթփնթալով
քթի տակ, գնաց դէպի դռները, դրպանից հանելով կեղտոտ դեղ-
նած աղլուխը և պատրաստելով, որ նորա մէջ փաթաթէ ստացած
բաժինը:

—Խու՜նկ ու մոմ դառնաք, ձեզ էլ չեմ հաւատալ, ա՛յ պա-
ռաւներ. նա էլ պառաւ էր, այն «բարեհոգին», որ ինձ խաբեց,
տունս քանդեց... Կոտորէ՛ք...

Եւ Բարսեղն էլի զզւեց, ձեռքը. թափ տւեց, երեսը դէպի միւս
կողմը դարձրեց:

Իսկ այնտեղ, մեծ դռների մօտ, իրարանցումը սաստկացել էր:
Մարդիկ սեղմնել էին դռներին, միմեանց հրհրում էին, աշխատում
էին միմեանց հեռացնել դռներից: Բայց ոչ ոք ներս չէր մտնում,
որովհետև ներս մտնելու հարկաւորութիւն էլ չը կար, դեռ ոչինչ
չէին բերիլ բաժանելու, դեռ մէկը մի կտոր հաց չէր ստացել, բայց

այդպէս միմեանց վերայ էին ընկնում, այդպէս ամեն մէկն աշխատում էր մօտենալ, բոլորովին կաշել դռներին: Պատճառն այն էր, որ սոված մարդիկ գիտէին որ ժամանակն է, գիտէին որ հիմա, մի րոպէից, ինչպէս որ լինի, հաց ու խաշած միս դուրս կը բերեն, դեռ գինի էլ... Առաջին կտորները մեծ մեծ են լինում, առաջին բաժանները լիք լիք են լինում. և ամեն մարդ առաջ էր ձգւում:

Այդ տեսակ մարդիկ սովորական աղքատների խմբից չէին: Նըրանք նոր էին եկել և բերել էին իրանց հետ ամենքի սպասած ժամանակը: Դրանք այն միշտ սարքւած, միշտ սպասող ծոյկերն ու անգործներն էին, որոնք անխտիր ամենքի համար պատրաստ են գերեզմանատուն գնալ, երբ քելէի ուտելու իրաւունք բանեցնեն է գալիս: Ննջեցեալի և ոչ էլ նորա ազգականների ու ծառաների ծանօթն ու բարեկամը չեն, բայց աշխարհի վիշտն ու սուգը իրանց վերայ վերցրած, բռնում են դադաղից, «աշխատաւոր» են անուանւում և երբ թաղումից յետ են դառնում, իրաւունքով են առաջ գընում: Եթէ տունը խեղճ տուն է, մտնում են, նստում են բարձրում և ուտում են նախանձելի ախորժակով, աչք են ածում ամեն տեղ, ջոկում, վերցնում են, ինչ որ կարելի է, քննութիւն են բաց անում մսի կտորների լաւութեան մասին. մի խօսքով, արձակ օգուտ են քաղում նորանից, որ այդ օրը, այդ ժամուն տալը, բաժանելն է համարւում միակ օգուտէտ բան, որ միայն կարող է թեթեւացնել այդ սգի աղն ու դառնութիւնը:

Բայց այդ օրը թաղած աղայի տունն այդպէս չէր: Երբ գերեզմանատնից յետ դարձան բոլոր մարդիկ, ծառան կանգնեց դռների մօտ և ներս թողեց միայն նրանց, որոնք «աշխատաւորներն» տեսք չ'ունէին, մնացածները դրսում մնացին: Եւ համարեա բարկացած, տրտնջում էին, որ այնքան շատ են պահում իրանց, պահանջում էին, որ շուտ անեն, ինչ որ բերելու են, բերին: Աղքատներն էլ նըրանց ետեւից էին խմբւել:

Սառան խփեց այդ բազմութեան մէջը, երեսը պնդացրած, աչքերը պլշած, բայց մի խօսք անգամ չ'ասելով, սորա ու նորա երեսին էր նայում, ինքն էլ էր լուռ մասնակցում բազմութեան անհամբերութեանն ու տրտնջին: Երբեմն նորան հուպ էին տալիս, սաստիկ սեղմում. նա ճշում էր, բարձր աղաղակ հանում, որպէս թէ

խեղդւում է և երբ ճնշողները քիչ «իրանց պահում էին», նորա համար ազատ քիչ տեղ էին պատրաստում, նա չէր հեռանում, այլ օգուտ քաղելով այդ դէպքից էլ առաջ էր խրւում, աչքը տնկած իրան շրջապատողների վերայ:

Վերջապէս եկան քելէի բաժանողները, բերին աղքատների բաժինը: Հեռու սլափերի տակ կանգնածներն էլ մօտեցան, ամբոխը բռնորեց, մեծացաւ: Սկսեցին բաժանել թիւքաները, մի մի ամբողջ լաւաշ, որի մէջ փաթաթւած էին մսի կտորներ, պանիր: Իրաւունքի տէր մարդիկը, «աշխատաւոր» քելէի ուսողները, այլ ևս մարդ ու արգելք չ'իմացան, դրոհ տւին, առաջ գնացին, մի մի «ողորմի» ասացին, ստացան իրանց բաժինը, մի մի բաժակ էլ գինի խմեցին ու յետ դարձան: Իրարանցումը, աղմուկը, հացհոյանքը, իրար կոխ տալը աւելի սաստկացաւ:

Սառան հոսանքի հետ երկու, երեք անգամ յետ տարւեցաւ մինչև յետին շարքերը և էլի առաջ ընկաւ, մարդկանց կռնատակերովը անցաւ, մօտեցաւ բաժանողներին: Վերջապէս, հա՛հ, նա կանգնած է դռան պատի մօտ. թէև նորան ճնշում են, բայց նա ամեն ինչ մոռացած նայում է բաժանողներին, աչքերով չափում է կողւած լաւաշները, որոնք անհետանում են ստացողների թւերի տակ:

— Աստուած պահի... Աստուած... միջնում է նա խեղճ, ցած ձայնով և ձեռքը մեկնում է: Իողդողում է այդ ձեռքը, նա ամբողջ մարմնով առաջ է թեքւում: Բայց բաժանողները ձեռքով յետ են քշում նորան և մեկնած ձեռքը կրկին սեղմում է կրծքին:

— Աստուած պահի...

Աղքատներն էլ գիտեն կոտրատուել, զուցէ ակամայ: Լինում են այնպիսիները, մանուսանդ անդամալոյծներից, որոնք կարծես թէ նաղ անելով են մօտենում ողորմութիւն տուող ձեռքին: Ըստ երևոյթին ի՛նչ դժւար բան է. հաց է, տալիս են, մարդն էլ ձեռքեր ունի, թէև քիչ թոյլ ձեռքեր, ընդունի՛ր ու գնա՛: Բայց չէ՛: Նա մօտենում է օրօրւելով, կանգնում է, գլուխը կախ անում, բութ ու անզգայ երեսը դէպի մի կողմն է ուղղում, ձեռքերը թուլացնում, կախ տալիս: Որպէս թէ շա՛տ խեղճն է, շա՛տ տնանկը, նորան տւածը կորած չէ, նա այնպէս անօգնական է, այնքա՛ն անզօր: Այդ է ուզում, որպէս թէ, հասկացնել: Պէտք է ինքը, բաժանողն առաջարկէ, ին-

քը դնէ եթէ ոչ նորա ձեռքում, գոնէ կռան տակին, որ նա յետ դառնայ, լուռ ու մունջ գնայ:

Այդպիսի մէկին էր հասել ստանալու հերթը: Նորա կողքին էր կանգնել Սառան: Եւ երբ բաժանողը թիքան դնում էր նորա թոյլ, փշրածի պէս կախ ընկած ձեռքերում, Սառայի ձեռքը մի ակրն-թարթում բռնեց հացի ծայրը: Մի վայրկեան ընդդիմութիւն չեղաւ, թոյլ էր հացը և աղջիկը քաշեց դէպի իրան, բռնեց երկու ձեռքում: Աղքատը իւր ծանրաշարժ ուսերի վերայ սառած գլուխը համարեա աննկատելի կերպով քիչ թեքեց դէպի նորա կողմը, կախ ընկած շրթունքները կարծես շարժեցան մի բան ասելու համար: Բաժանողն այդ տեսաւ, խլեց հացը նորա ձեռքից և մի քանի անգամ էլ գլխին հասցնելով՝ գոչեց.

— Կորի՛ր, շա՛ն լակոտ. իրան նայի՛ր, մարդի ձեռքից բան խլելուն նայի՛ր:

Սառան յետ ու յետ քաշեց, աչքերը ճպճպաց, կասես թէ ուզում էր լաց լինել, բայց լաց չեղաւ և խեղճ-խեղճ նայեց իրան խփողին:

— Երեսին նայի՛ր, երեսին, ասաց միւս բաժանողը, բռնեց նորա կունից և այնպէս յետ մղեց, որ նորա ետևում կանգնածներից մի քանիսն էլ յետ ու յետ գնացին: Մի զարկ էլ ստացաւ Սառան և լսեց թէ ինչպէս այդ մարդն ասաց. «մի կտոր, մի փշրանք էլ չես ստանալ, շա՛ն երես... կորի՛ր»:

Բայց նա չը կորաւ. էլի կանգնեց, էլի գլուխը թոյլ կերպով ծռմռեց, քիչ էլ ապասեց և էլի ձեռքը մեկնեց: Քիչ մարդ էր մնացել, մեծ մասն ստացել էր, յետ քաշել: Նորան ոչինչ չը տւին: Վերջին ստացողներից մէկը Բարսեղն էր. երբ նա յետ էր դառնում և բաժանողները հեռացան, Սառան դէս ու դէն վազեց զժի պէս, արտասուեց և վազեց դէպի Բարսեղը:

— Բարսե՛ղ... ինձ չը տւին...

Ասաց ու սկսեց հեկեկալ, բռունցքներով աչքերը տրորել:

Բարսեղը կանգ առաւ, նայեց նորան, ուշադրութեամբ նայեց: Նորա դէմքի մի քանի ջղերը ձգւեցան, կծկւեցան. ձեռքերը դողում էին:

— Լաց մի՛ լինիր, լա՛ց մի լինիր, ասաց նա մի կոշտ ձայնով

և ձեռագիրներից մէկն իւր կրծքին նեցուկ արած, կտրեց իւր բաժնի կէսը և տւեց նորան:

Աղջիկը ստանալուն պէս կծեց: Արտասուէքները կանգնեցին, չէին թափւում և պսպղում էին նորա սև աչքերի անկիւններում:

—Շարաթ օրն էլ պատարագ է, ասաց Սառան.—հաց պիտի տան:

Բարսեղը նոր իմացաւ, որ կանգնած է մնացել. իմացաւ այդ և պտտասխանեց աղջկան զօռով ծածկած մի դառն քնքշութեամբ:

—Հա՛, լսել եմ, պիտի տան:

Նորա լեզուի ծայրին դեռ ասելու մի կամ երկու խօսքեր էլ կային, բայց Սառան արագ քայլերով, երբեմն և ոստոսալով, զնաց, հեռացաւ:

—Նղովք չար սատանային, միտքս տե՛ս ինչե՛ր էին գալիս... Բաւական չէր, էլի խարւել էի ուզում: Քանզի՛ այս աշխարհը...

Այդպէս ասաց Բարսեղը և իւր ճանապարհը փոխեց: Նա բարկութեամբ էր խփում իւր ոտները գետնին, շտապում էր և զայրանում, որ շուտ չի գնում:

ԺԵ.

Էլի նոյնն է Մարութի տունը: Էլի նոյնպէս պազած է նա լանջիվայրի գլխին, անօգնական ծուած է մի կողմի վերայ, ամբողջ կարողութիւնն ու յոյսը ետքի մեծ քարերին դրած, որոնց վերայ այնպէս պինդ յենւել է նա: Էլի նոյնն է նորա շրջակայքը, նա վերջին տունն է, նորանից դէնը էլ շինութիւն չը կայ, դատարկ քարքարոտ լանջիվերն է, որ բարձրացած է քաղաքի դիմաց:

Այդ տան դուռը շուտ շուտ չի բացւում, կրնկի վերայ ամբողջ օրերով փակ է մնում: Երբեմն երբեմն տունը կենդանութիւն է ստանում, երբ հովանաւոր գիշերը գալիս է. վառւում է ճրագը, լսում են խօսք ու զրոյց, ծիծաղ, երբեմն և երգի ձայն: Այդ տեսակ ուրախութիւններ թէև շատ քիչ են պատահում, բայց միշտ չափից դուրս զօրեղ, անզուսպ են լինում. և խղճով, ծուած տունը, կարծես, չի կարողանում տանել այդ աստիճան շատ ուրախութիւնը, որի ձայներն ու աղաղակները նա դուրս է թողնում մի տեսակ հեծկըլտանքի, մի տեսակ վաշվաշոցի եղանակով:

Վերջերումը Աննան մի ամբողջ շաբաթ անհետացել էր. նորա ընկերուհիներն էլ հարց ու փորձ էին անում, բայց չէին իմանում նորա տեղը: Վերջապէս նա լոյս ընկաւ մի օր մաշւած, անքուն, աչքերը խորն ընկած, շրջապատւած կապոյտ գծերով և փոսերով: Լոյս ընկնելուն պէս նա առել էր մի հին, կոները անձողնի կերպով ցցած հեշտաեռ, առել էր երկու թէ երեք բաժակ և որոնում էր լաւ կտոր, որից հագուստ պիտի կարել տար: Նորերը հնացել էին, ձևից ընկել: Նորի հոգսից պրծնել չէր կարողացել Աննան. նորա սնդուկն արդէն լիքն էր տեսակ տեսակ շորեղէններով, բայց միշտ մի բան պակաս էր լինում:

—Ախ, ասաց նա մի օր Մաշային. — այս պակասութիւններից երբ պէտք է պրծնեմ: Միշտ այսօր, էգուց ասելով մի բան չի դառնում. գնալով գնալով՝ ցաւը շատանում է. փողը գալիս է, գալիս, աչքս մի բան չի տեսնում...

—Ե՛հ, հողե՛մ գլուխդ, պատասխանեց Մաշան քիթը վերքաշելով. — ի՞նչ փող է, շա՛տ շատ է:

Այդ մասին Աննան չէր մտածել, հաշիւ տալ չը գիտէր: Եւ այդ խօսքերը նորա համար հետզհետէ զգալի դառնութիւն դարձան: Նա մի մի լիշում էր իւր անցրած օրերը, տեսնում էր որ իւր առաջւայ երազները, իւր ծաղիկ յոյսերը կորած են կամ կորչելու վրայ են: Նա շատ փող չէր տեսնում: Նա շատ ցած տեղից էր սկսել իւր արհեստը, այդ նա հասկացաւ շուտով: Նորան առաջ էր մղում կատարեալ աղքատութիւնը և նոյն շրերը, որոնք հէնց սկզբից փախցրել, հեռացրել էին նորան ընկերից ու հարեանից, հարկադրում էին մի սոսկալի եռանդով այստեղ ու այնտեղ ընկնել, համաձայնել ամեն ինչի, միայն թէ կարելի լինի մի բան ձեռք բերել: Ընչ փող է, հեղնութեամբ ասում էր Մաշան: ձշմարիտ էր ասում. նա, Աննան, միշտ զրկւած էր, ինքն էլ չը գիտէր թէ այդ ի՞նչ է, ի՞նչ վախճան կ'ունենայ: Եւ ձեռքը թափ տալով ամեն ինչի վերայ, թիւն որ կը լինի՝ թող լինի ասելով, շարունակեց իւր ճանապարհը: Վերջերումը նա Սառայի մասին չէր էլ մտածում. տարել էր նորան, տւել մի որբւայրի անդամալոյծ կնոջ, խնդրել էր պահել, խոստացել էր օգնել նորան: Իւր տունը թափուր պահելը նորան շատ էր հարկաւոր...

Նաբաթ օր է: Սրբ Հասնում է կէսօրւայ պահին, դարձեալ պարզ և տաք ամառնային օր է:

Աննայի դուռը բաց է, արևի շողերը լուսաւորում են մէկին, որ անկողնի մէջ փաթաթւած, կծկւած, գալարւում է օձի պէս: Անկողնի մօտ կանգնած է Հերիքնազը, որ լուռ ու մունջ նայում է այդ տաղնապալից շարժունքներին, ոչինչ բան չ'ասող, ապակեայ աչքերով է նայում: Անկողնի մօտ անկարգ, անկանոն թափւած են կանաչի շորեր, մի ծուռ դրած կարմիր անդուկ կայ, որի վերայ դըրւած են երեք հատ գեղեցիկ սրւակներ փայլուն, ոսկենկար նշաններով. կողքի վերայ ընկած են մի ջուխտ փոքրիկ, բայց ոչ հասարակ, այլ նորաձև կոշիկներ. կողքի վերայ ընկած է և հին, տեղ տեղ կանաչած հեշտաեռը, որ յուսահատութեամբ ցցել է իւր կոները:

Անկողնում պառկածը պինդ ծածկել էր իւր գլուխը վերմակի տակ. բայց հանգիստ մնալ մի րոպէ չէր կարողանում, անդադար շուռ էր գալիս մի կամ միւս կողքի վերայ, խեղդւած հեկեկանքի ձայներ էր հանում. երբեմն և ոռնում էր, մունջում բարակ և թանձր ձայնով:

Դա Աննան էր: Նորա շորերը, փողը գողացել էին, և երբ ի դուր լաց լինելուց վերջապէս ձանձրացել էր, ասել էին թէ այդ բանը բացի իւր ծանօթ երկու սրիկաներից ոչ ոք անել չէր կարող: Դրանց անուանում էին Բուստամ և Գիւրջի: Աննան գնացել էր նրանց մօտ որ աղաչէ, պաղատէ, արիւն-արտասունքով յետ ստանայ: Բայց վատ ժամանակ էր պատահել այդ ծանօթներին. նրանք սաստիկ հարբած լինելով, թափւել էին նորա վերայ և անողորմ կերպով ծեծել: Այնքան ծեծել էին, որ նա ուշաթափ ընկել էր. մի տղայ իմաց էր տւել Մաշային և Հերիքնազին և սրանք երկու մըշակ էին զրկել, որոնք շալակել էին նորան ու տուն տարել: Այդ անգըր պատահել էր նոյն իսկ մեր յիշած շաբաթ առաւօտը:

Յանկարծ հիւանդը հանեց գլուխը, բաց արեց իւր կարմրած, քրտնած դէմքը, վերմակի ծայրը քաշեց ծնօտի տակը և ուժգին շնչառութիւն սկսեց քթածակերով, շատ յաճախ, շատ սաստիկ շնչառութիւն, որ հեռուից էր լսւում. կարծես նորա սիրտը լցւած էր կայծաքացած, բորբոքող օդով և նա օրհասական ջանքով դուրս էր թափում այդ օդը: Բոպէ անցած՝ նա չրմփացրեց իւր չոր լեզուն,

բաց ու խուփ արեց բերանը, քթի շնչառութիւնը ընդհատեց և այժմ սկսեց բաց բերանով թանչել:

—Հը', հը'...մեռ...ռնում եմ... Աստուած... Աստ..., արտասանեց նա խուլ և թույլ ձայնով, աչքերը խփած:

—Այ՛... գոչեց խիստ բարձր... վա՛յ...

—Ձո՛ռ, չո՛ռ, ասաց Հերիքնազը դժգոհութեամբ երեսը դէպի դուռը շուռ տալով. — քուռանա՛յ աչքդ, որ այդպէս էիր:

Հիւանդն սկսեց հեկեկալ: Իսկ Հերիքնազը նկատեց մի կանացի զգեստ, որ երկու անգամ մօտեցաւ դրսից դրանը և էլի հեռացաւ: Նա դուրս գնաց և տեսաւ, որ այդ կինը Մաշան է: Սա աւելի ևս գունաթափ էր, աւելի ևս տխուր, մտատանջ էր երևում:

—Աչքդ դուրս գայ, ասաց նա, բաւական է, ինձ սպանեցիր...

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ, Մաշա՛:

—Դեռ հարցնում էլ է... Ինչո՞ւ ես այստեղ ընկել, մեխել... Այնքան վախեցել եմ, էլ չեմ իմանում, սիրտս տեղը չի կանգնում: Եւ նա բարձրացրեց գլուխը, ձգեց իւր բարակ և սպիտակ կոկորդն ու ձեռքը դրեց կրծքին:

—Մարդ չի՞ եկել, հարցրեց նա:

—Ձէ', մարդ չեմ տեսել:

—Դէ՛ լաւ է, դնա՛նք, էլ մի բոպէ էլ մի՛ ֆնար: Թող իսկի չ'ասեն էլ թէ մենք իմանում ենք դորա մասին. հիմա պրիստովը կը գայ, կը հարցնէ: Մենք... ես ու դու ոչինչ չը գիտենք, հասկանո՞ւմ ես... Հարցնեն թէ ուղտը տեսե՞լ ես, ասա՛ իսկի ուղտի հետքն էլ չեմ տեսել:

Հերիքնազը նոր էր հասկանում:

—Գնա՛նք, գնա՛նք... Մենք ոչինչ չը գիտենք, մենք ոչինչ չենք էլ լսել: Բուստամ կ'ասեն, Գիւրջի կ'ասեն, ճանաչո՞ւմ ես. մեզ կտոր կտոր կ'անեն...

Նրանք շտապով գնացին, հեռացան:

Աննան ֆնաց մենակ: Ամառնային ջերմութիւնը տարածել էր իւր հեղձուկ լուութիւնը. և այդ լուութեան մէջ միայն մեծ ճանճն էր թանձր ձայնով բղղում և զարնում էր այս ու այն անկիւնին, զարնում էր, ձայնը մի վայրկեան կտրւում և էլի յետ դառնում էլի ձայնում...

Անցաւ կէս ժամ:

Սառան դատարկ քսակը կոնատակին դէպի բարձր էր գնում: Նորան հետեւում էին երկու զզգուած, բորլիկ երեսաներ, որոնք քիչ հեռաւորութիւն պահելով իրանց և նորա մէջ տեղը, յիշոցներ էին տալիս զւարճանալու համար: Այդ յիշոցները թէև փողոցում միշտ են լսում, բայց այսպիսի փոքրիկների բերանից դուրս գալով, սարսուռ էին ազդում մարդու վերայ, այնքան վատ էին, այնքան լիրբ: Սառան գնում էր, գնում, յետ էր նայում, ձախ ձեռքի երկու մատներով յետ էր տանում աչքերի վերայ թափուած մազերը, յոնքերը կիտում էր, շրթունքները կախ անում, աչքերին կատաղի, չար տեսք էր տալիս և խուլ, անախորժ ձայներով ասում էր նրանց. «չա՛ն որդիք»: Այդպէս էր նա հագնում մուրացկանի կոշտ, խոշոր փշերը, որոնցով էլ պաշտպանւում էր: Պատասխանը տալուց յետոյ նա էլի դէն էր գնում այդ փշերը, շարունակում էր իւր ընթացքը, շուտ շուտ կռանում էր, ճանապարհին ընկած մանր, անպէտք բաներն էր հաւաքում, նայում:

Իրանց թաղին մօտեցած լինելով, նա քայլերը ուղղեց դէպի իրանց տունը: Երկու տղաները երբ տեսան որ աղջիկը գնաց, շէմքին մօտեցաւ, կանգնեցին. մէկը իւր կուռը տարաւ միւսի վզովը զցեց և նրանք երկուսը գլուխները բարձրացրած, կրծքները ուղղրած վերջին անգամ կրկնեցին իրանց իմացած ամենախիստ յիշոցը համարեա երգելով և ամեն մի բառը առանձին առանձին արտասանելով: Այս անգամ էլ Սառան յետ դարձաւ, հպարտ ու բարձր ձայնով «չա՛ն որդիք» զոչեց և դէմքը դարձրեց, նայեց իրանց բաց շէմքից:

Աննան ընկած էր նոյն դրութեան մէջ, փոթոթւում էր, կծկւում, մոնչում: Սառան կանգնած տեղը սառեց, շէմքին կպաւ, նա տեսաւ անկողնի մօտ անկարգ թափուած իրերը, կանացի նոր, մաքուր զգեստը և նայեց դրան ճակատին, կարծես ուզում էր իմանալ՝ դա՞ է իրանց տունը: Երկիւղը, կասկածը, անհասկացողութիւնը կաշկանդել էին նորան:

Այդ միջոցին Աննան շուռ եկաւ, երեսը դէպի դուռն արեց, աչքերը բացեց և էլի չրմիացնելով լեզուն չոր բերանի մէջ, մրմնջաց.

—Սառա՛... քեզ... մաա...տաղ... մի... կաթ ջո՛ւր... թոքս խորով...ւում է...

Եւ նա աւելի սաստիկ չրմիացնելով լեզուն, ձեռք հանեց վերմակի տակից, մատը դէպի բերանը տարաւ:

Սառան շտապով ներս մտաւ, դէս ու դէն ընկաւ, բայց ոչ ջուր գտաւ, ոչ էլ ջրաման: Շտապով դուրս վազեց, զնաց դէպի հարեանը ջուր ուզելու:

Գնալիս նա դէպի ցած նայեց և սկսեց ծանր քայլել: Քաղաքի մեծ մասը փռած էր նորա առջև. երևում էին հարիւրաւոր տեսակ բարձր ու ցած զառիվայր կոուրներ, որը կարմիր, երկաթէ, որը հասարակ փայտեայ: Կոուրների այդ բազմութեան վերայ բարձրանում էին եկեղեցիների խաչերը, որոնք շողշողում էին տաք ու պայծառ առեգակի տակ:

Սառան կանգ առաւ, էլի երկու մատով մազերը հեռացրեց աչքերից, մտիկ էր տալիս մի քանի փողոցներին, որոնք ծուռ ու մուռ լի էին պէս ձգւած էին տների արանքով դէպի զանազան կողմեր: Նորա աչքի առաջն եկաւ մի փողոց: Այդ փողոցում, մի բարձր տան առաջ, հաւաքւած էին մարդիկ. շաքում նստածներ չը կային, բոլորը խմբւել էին մեծ դռների առաջ և շարժւում էին, յետ ու առաջ գնում: Մի քանիսները այդ փողոցի ներքին ծայրից դէպի այդ տունն էին գալիս, երկուսը շատ էին շտապում, համարեա վազում էին:

Տունը մեռած աղայի տունն էր: Սառան, կարծես, նոր յիշեց որ այդ օրը շաբաթ է, որ այնտեղ ժամ-պատարադ է:

Մի վայրկեանում նա համ ժպտաց, համ էլի իւր փշերը հազաւ, դէպի յետ նայեց: Եւ իսկոյն գլուխը դէպի ձախ ուսը թեքեց, տաքացած ձիւն նման արեց, ոստոստաց, թռչկոտալով, իւր բոբլիկ ոտներով թող բարձրացնելով՝ վազեց դէպի այն մեծ տունը: